

บทที่ 3

วัดปทุมวนารามและจิตรกรรมฝาผนังเรื่องสังกรรมวิธี

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ให้สร้างวัดปทุมวนารามขึ้น เพื่อเป็นวัดสำหรับคณะธรรมยุติกฯ ตั้งอยู่บนพื้นที่นอกกำแพงพระนคร มีคลองแสนแสบเป็นเส้นทางพระราชดำเนินจากพระนครมายังวัดปทุมวนาราม ซึ่งในเวลานั้น (พ.ศ. 2400) สภาพทั่วไปโดยรอบวัดปทุมวนารามมีความร่มรื่นและเป็นพื้นที่เกษตรกรรม เปรียบเสมือนวัดป่าประกอบด้วยสระบัวนานาพันธุ์ มีเกาะแก่งน้อยใหญ่ สำหรับให้ข้าราชการพวยเรือ เล่นสัควาประพาส มีพระราชอาสนะพวยเรือบดินทบาต และมีศิลปกรรมต่าง ๆ ที่แสดงถึงเปลี่ยนแปลงหลายด้านในรัชกาลของพระองค์

ประวัติความเป็นมาในการสร้างวัดปทุมวนาราม

วัดปทุมวนารามเป็นพระอารามหลวงชั้นตรี ตั้งอยู่เลขที่ 969 แขวงปทุมวัน เขตปทุมวัน กรุงเทพมหานคร มีเนื้อที่ 18 ไร่ 9 ตารางวา (กรมการศาสนา, 2527, หน้า 185) อาณาเขตทิศเหนือติดต่อกับที่ธรณีสงฆ์ของวัดปทุมวนาราม ที่ทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์และคลองแสนแสบ ทิศใต้ติดกับถนนพระรามที่ 1 ทิศตะวันออกติดกับที่สาธารณะประโยชน์และศูนย์การค้าเซ็นทรัลเวิลด์ ทิศตะวันตกติดกับคลองอรรพ (ซึ่งเป็นคลองที่แยกออกจากคลองแสนแสบ) และศูนย์การค้าสยามพารากอน (ภาพที่ 3-1)

ภาพที่ 3-1 แผนที่วัดปทุมวนารามและสถานที่ใกล้เคียง (ปรับปรุงจากสำนักผังเมืองกรุงเทพฯ)

วัดปฐมวนารามสร้างขึ้นจากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ภาพที่ 3-2) ทรงพระราชดำริถึงที่นาหลวงที่ทุ่งบางกะปิริมคลองแสนแสบโดยมีสมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ภาพที่ 3-3) เป็นแม่กอง เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี เขียนถึงประวัติการสร้างวัดปฐมวนาราม ดังนี้

“ในเดือนอ้ายนั้น แล้วทรงพระราชดำริว่า ท้องนาที่หลวงอยู่ในคลองบางกะปิรายหนึ่ง จะทำเป็นสระบัวปลูกบัวต่าง ๆ ไว้ชมเล่น จึงโปรดให้สมเด็จพระยาองค์น้อยเป็นแม่กอง พระยาสามภพพายเป็นนายงาน จ้างจีนชุดสระบัวให้เป็นเกาะน้อย เกาะใหญ่ลดเลี้ยวกันไป ถ้าที่ไม่พอก็ให้ซื้อราษฎรต่อไปอีก สมเด็จพระยาองค์น้อย พระยาสามภพพ่าย ทำพระที่นั่งที่ประทับแรมองค์หนึ่ง ทำพลับพลา โรงละครที่เจ้าจอมอาศัย โรงครัวข้างในและโรงครัวเลี้ยงขุนนางข้างหน้า ซักกำแพงล้อมรอบเป็นเขตข้างหน้าข้างใน ฝ่ายใต้ให้สร้างวัดขึ้นวัดหนึ่งประธานชื่อวัดปฐมวันนาราม นิมนต์พระสงฆ์ธรรมยุติกาไปอยู่ เจ้าอธิการชื่อพระครูประทุมธรรมธาดาแล้วชุดสระใหญ่มีเกาะน้อยเกาะใหญ่ในกลางสระในสระนั้นปลูกบัวต่างๆ บนเกาะนั้นให้ปลูกผักต่าง ๆ พรรณดอกไม้ต่าง ๆ ถึงหน้าฤดูแล้งเดือนยี่ข้างขึ้นก็ให้น้ำเข้าไปไว้เปี่ยมสระ เสด็จมาประทับแรมอยู่ 2 ราตรีบ้าง 3 ราตรีบ้าง ให้พระราชวงศานุวงศ์แลข้าราชการฝ่ายในลงเรือพายเก็บดอกบัวแลพรรณดอกไม้แลพรรณผักต่าง ๆ เล่นเป็นการสนุก เวลาเช้า พระราชาคณะลงเรือสำปั้นน้อยพายเข้าไปรับบิณฑบาต เวลาค่ำก็ให้มีผ้าป่าแลให้เรือข้าราชการเข้าไปเล่นเพลงถึงท่อนสักวาดดอกสร้อย แลมีละครข้างในที่พระราชวังนั้นบ้าง ทรงดังนี้ทุก ๆ ปี (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2548, หน้า 85 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

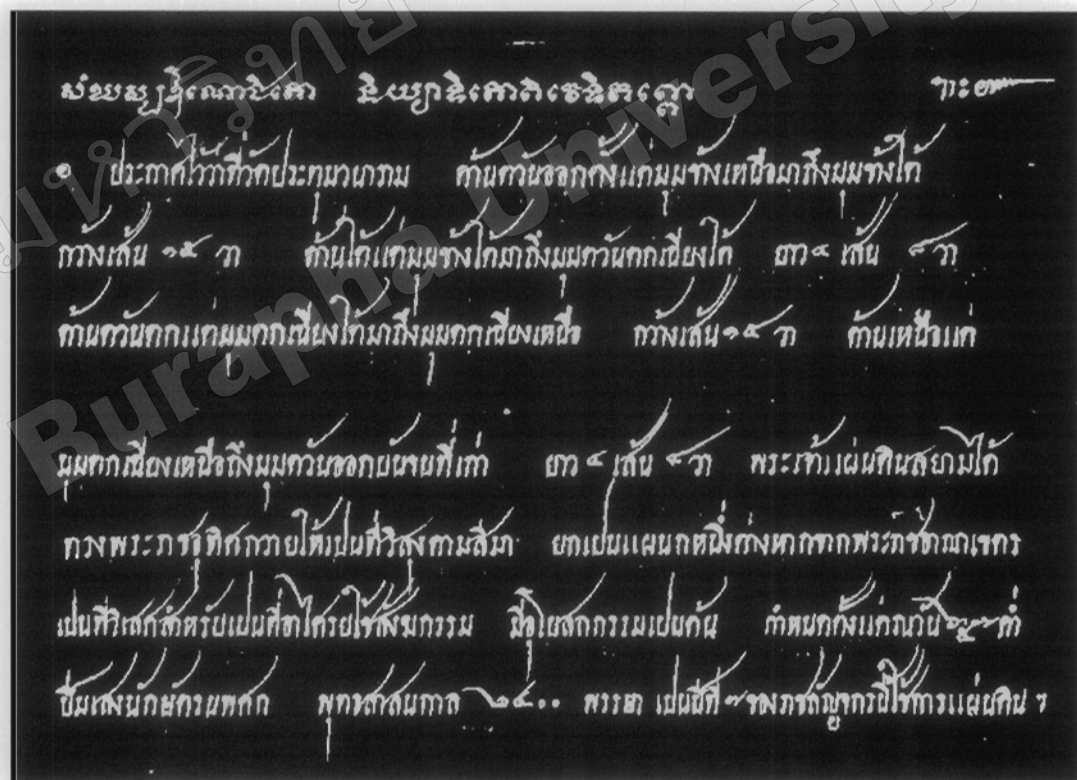
ภาพที่ 3-2 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี
(เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2548, หน้า 79)

ภาพที่ 3-4 สมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต บุนนาค) หรือ สมเด็จพระยาองค์น้อย
(เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2548, หน้า 50)

ในคำประกาศวิสุงคามสีมาสร้างวัดปทุมวนาราม ประกาศในปี พ.ศ.2400 ซึ่งเป็นปีที่ 7 ในรัชกาลที่ 4 (ภาพที่ 3-4) ระบุเขตพื้นที่ของวัดไว้ว่า

“ประกาศไว้ว่าที่วัดปทุมวนาราม ด้านตะวันออกตั้งแต่มุมข้างเหนือมาถึงมุมข้างใต้ กว้างเส้น 15 วา ด้านใต้แต่มุมข้างใต้มาถึงมุมตะวันตกเฉียงใต้ ยาว 4 เส้น 8 วา ด้านตะวันตกแต่มุมตกเฉียงใต้มาถึงมุมตกเฉียงเหนือ กว้างเส้น 15 วา ด้านเหนือแต่มุมตกเฉียงเหนือถึงมุมตะวันออกบรรจบที่เก้ายาว 4 เส้น 8 วา พระเจ้าแผ่นดินสยามได้ทรงพระราชอุทิศถวายให้เป็นวิสุงคามสีมา ยกเป็นแผนกหนึ่งต่างหากจากพระราชอาณาเขต เป็นที่วิสุงคามสีมาสำหรับเป็นที่อาศรัยใช้สังฆกรรม มีอุโบสถกรรมเป็นต้น กำหนดตั้งแต่วัน 6⁴ 7⁵ ค่ำปีเมษนักษัตรนพศก พุทธศักราช 2400 พรรษา เป็นปีที่ 7 ของราชลัญจกรนี้ใช้การแผ่นดิน” (หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, จ.ศ.1227, เลขที่ 153 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

ภาพที่ 3-4 คำประกาศวิสุงคามสีมาวัดปทุมวนาราม (หอสมุดแห่งชาติ)

การประกาศวิสุงคามสีมา คือการประกาศเพื่อยกที่ดินที่เป็นของพระเจ้าแผ่นดิน พระราชทานให้แก่สงฆ์เพื่อใช้เป็นที่ทำสังฆกรรม (พระมหาประยุทธ์ ปยุตโต, 2551, หน้า 381-382) ในการปักปันเขตเพื่อสร้างวัดคงทำสืบทอดกันเรื่อยมา บ้างขอพระราชทานวิสุงคามสีมา หรือทำตามลำพังไม่ได้ขอพระราชทานจากพระเจ้าแผ่นดิน ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชปณิธานพระราชาคณะในเรื่องนี้เพื่อให้เป็นแบบแผนปฏิบัติเดียวกันดังปรากฏความ ดังนี้

“ด้วยพระศรีสุนทรโวหารรับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เผด็จกรมพระราชาคณะด้วยลักษณะผูกพัทธสีมาในกรุงเทพฯ แลหัวเมืองทั้งปวงให้พระราชาคณะพิจารณาตามพระบาฬี อรรถกถา ฎีกา แลคำภีร์ต่าง ๆ คือ วชิรพุทธฎีกา สมุทวิโนย พิณนบท แลปฤชาให้ตกลงกันจะควรปฏิบัติอย่างไรจะไม่เป็นที่รังเกียจสงสัยแก่ท่านผู้นับถือวินัย ยังรักใคร่ซื่อสัตย์อยู่ และจะเป็นแบบอย่างต่อไปภายหน้า แลการผูกพัทธสีมานี้ก็เป็นสังฆกรรมใหญ่ เป็นที่ตั้งแห่งสังฆกรรมทั้งปวง ในพระพุทธศาสนาอย่างเดียวกันไม่ได้เกี่ยวข้องกับราชการแผ่นดินเลย เหตุแต่พระราชาคณะประพฤตินี้ไม่เสมอกัน คราวหนึ่งเป็นอย่างหนึ่ง ๆ กับที่วิสุงคามสีมาซึ่งเป็นพื้นรองนั้น เลือกแห่งได้กราบทูลขอๆ ที่แต่ในหลวง ๆ โปรดพระราชทานแล้วมีพระราชหัตถเลขากำหนด กว้างยาว เท่านั้น ๆ เป็นสำคัญ ไปอ่านให้พระสงฆ์ทั้งปวงฟังก็มี ลางแห่งไม่ได้กราบทูลขอที่แต่ในหลวง เป็นแต่เจ้าเมืองกรมการไปปักกำหนดให้ก็มี การอันนี้เห็นเลเลือนเปื้อนนัก เพราะฉะนั้นให้พระราชาคณะคิดอ่านจัดแจงให้สมควร เมื่อเห็นว่าจะอย่างไรจะปฏิบัติตามแต่พระราชาคณะทั้งปวงจะเห็นพร้อมกัน

เมื่อครั้งในแผ่นดินเจ้าตากได้มีหมายประกาศบังคับเจ้าตากว่า ที่เขตรแดนในแผ่นดินทั่วทั้งพระราชอาณาจักรเมื่อใครจะต้องการสร้างวัด ผูกพัทธสีมา ณ ตำบลใด ๆ ก็ดี ให้ปักเอาตามชอบใจ อย่าต้องให้กราบทูลขอที่ในพระเจ้าแผ่นดินเลย ทรงโปรดอนุญาตแล้วไม่ห้ามหวง ครั้นมาในแผ่นดิน พระราชาผู้ใหญ่บ่อยกลับปรึกษาเห็นพร้อมกันว่า การที่เจ้าตากบังคับดังนั้น พระสงฆ์จะปฏิบัติตามไม่ควร เมื่อจะผูกพัทธสีมาลงในที่ใด ๆ ควรให้กราบบังคมทูลกระกรุณาขอที่วิสุงคามสีมาต่อในหลวงก่อน การอันนี้ได้ปฏิบัติมาถึงสามแผ่นดินแล้ว แต่ในหัวเมืองต่าง ๆ ลางหัวเมืองได้บอกมาให้กราบทูลขอที่ก็มี ลางหัวเมืองไม่ได้บอกมา เจ้าเมืองกรมการปักกำหนดให้ก็มี เหมือนที่แขวงกรุงเก่า พระธรรมไตรปิฎกไปผูกพัทธสีมาที่วัดบ้านปากไทรตลานคราวหนึ่ง พระยาไชย

วิจิตรศึกษากรฯ ขึ้นไปเป็นผู้จัดแจงการอยู่ด้วย ครั้นนั้นในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ² ยังทรงพระผนวชอยู่ได้เสด็จ ฯ ไปที่วัดนั้นได้รับสั่งถามว่า การที่จะผูกพัทธสีมาครั้งนี้ได้กราบทูลขอที่แต่ในหลวงแล้วฤๅ พระยาไชยวิชิตกราบทูลว่า ได้ทรงทราบว่าจะธรรมเนียมไม่เคย ด้วยในหลวงทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานมอบหมายแขวงกรุงเก่าให้สิทธิขาดแก่ข้าพระพุทธเจ้าแล้ว เมื่อเสร็จการแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าจึงบอกลงมาถวายพระราชกุศลลงมาให้ทรงทราบเท่านั้น ให้กรมการไปปักที่ถวายเป็นพระสงฆ์ผูกต่อเสร็จการแล้ว การอันนี้จึงได้ทรงทราบเป็นเหตุเดิมมา ครั้นเมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ทรงเห็นว่า การที่พระสงฆ์ปฏิบัติในเรื่องพัทธสีมาไม่เหมือนกันเป็นอย่างเดียวไม่สมควร จึงโปรดให้มีท้องตราหมายประกาศไปทั่วทุกหัวเมือง ซึ่งขึ้นในกรมมหาดไทย กะลาโหม กรมการ ว่าถ้าพระสงฆ์จะต้องการที่วิสุงคามสีมาเท่าใด ณ ตำบลใด ให้ผู้สำเร็จราชการและผู้รักษาเมืองกรมการบอกมาให้ทราบบังคับมทูลขอที่ตามกำหนด ให้ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทก่อนจะได้ทรงประทับพระราชลัญจกร ทรงพระราชอุทิศถวายเป็นส่วนพระราชกุศลอย่างหนึ่ง แต่บัดนี้ผู้สำเร็จราชการเมืองต่าง ๆ และผู้รักษาเมืองกรมการต่างเมืองก็ทำตามบ้าง บางเมืองก็ไม่ทำตาม แลพระราชกำหนดท้องตราซึ่งโปรดเกล้า ฯ ไว้แล้ว เมื่อพระราชทานจะเห็นว่า การอันนี้เป็นความลำบาก จะให้เลิกถอนเสีย จะให้เอาอย่างครั้งแผ่นดินเจ้าตาก ใครปักได้ปักเอาดังนั้นก็ตาม แต่วัดที่ทรงพระราชศรัทธาโปรดให้สถาปนาการขึ้นเป็นพระอารามหลวง อย่างวัดโสมนัสวิหารเป็นต้น จึงทรงประทับพระราชลัญจกรกำหนดที่พระราชทานให้ ถ้าพระราชทานเห็นว่า จะตั้งให้กราบบังคมทูลพระกรุณา ขอที่พระเจ้าแผ่นดินก็ได้โดยทำมาก่อนแล้ว จะยกย้ายเลิกถอนเสียไม่ควร ถ้าอย่างนั้นที่เขตรแดนในกรุงก็ดี ตามหัวเมืองในที่ได้รับน้ำพระพิพัฒน์สัตยาทั้งปวงก็ดี ขอให้คงตามท้องตราซึ่งโปรดให้ประดิษฐานไว้แต่ก่อนนั้นก็ตาม ในข้อความทั้งสามอย่างนี้ พระราชทานจะเห็นอย่างไรเป็นดี ขอให้ปรึกษาให้ตกลงกันจะได้ทรงพระอนุวัติตาม" (หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ,ไม่ปรากฏ จ.ศ., เลขที่ 27 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

จากพระราชปจจฉาเรื่องการขอพระราชทานวิสุงคามสีมา ไม่ปรากฏหลักฐานการตอบจากพระราชทาน หากแต่ธรรมเนียมปฏิบัติสืบเนื่องจากพระราชปจจฉาที่พระองค์ทรงยกตัวอย่างธรรมเนียมเก่าสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีเพื่อให้พระราชทานวินิจฉัยตามพระวินัย สรุปได้ว่า ในการที่

² หมายถึง คราพระมงกุฎซึ่งเป็นสัญลักษณ์แทนรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จะมีการสร้างวัดนั้นจะต้องแจ้งต่อผู้สำเร็จราชการ ไม่ต้องกราบบังคมทูลต่อพระมหากษัตริย์ หากเป็นวัดที่พระมหากษัตริย์ทรงสร้างจึงจะโปรดให้มีพระราชลัญจกรยกเป็นพระอารามหลวง สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวถึงพระอารามที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระอารามขึ้นใหม่ 5 วัด ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 25 คือ (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2465, หน้า 62-63) สรุปได้ดังนี้

1. วัดบรมนิวาส แต่เดิมสร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2332 แล้วต่อมาพระองค์ทรงปฏิสังขรณ์ทั้งพระอารามในปี พ.ศ. 2395 (ภาพที่ 3-5)
 2. วัดโสมนัสวิหาร ปี พ.ศ. 2396 (ภาพที่ 3-6)
 3. วัดปทุมวนาราม ปี พ.ศ. 2400 (ภาพที่ 3-7)
 4. วัดราชประดิษฐมหาศีลารามซึ่งเป็นวัดประจำรัชกาล ปี พ.ศ. 2407 (ภาพที่ 3-8)
 5. วัดมกุฏกษัตริยาราม ปี พ.ศ. 2409 (ภาพที่ 3-9)
- พระอารามหลวงที่ทรงสร้างใหม่นี้ ตั้งอยู่ทั้งในพื้นที่พระนครและนอกพระนคร โดยมีคลองผดุงกรุงเกษมเป็นเส้นทางคมนาคมสำคัญ

ภาพที่ 3-5 พระอุโบสถ วัดบรมนิวาส ถ่ายจากมุมทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

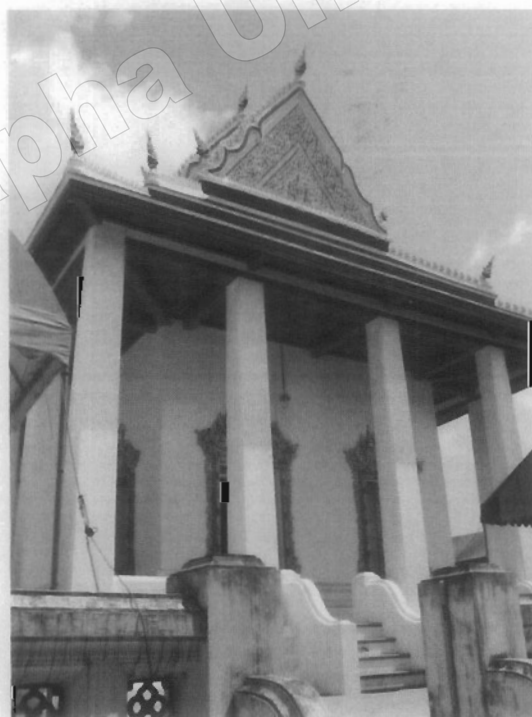
ภาพที่ 3-6 พระอุโบสถ วัดโสมนัสวิหาร ถ่ายจากทิศตะวันออก

ภาพที่ 3-7 พระอุโบสถ วัดปทุมวนาราม ถ่ายจากมุมทิศตะวันออกเฉียงใต้

ภาพที่ 3-8 วิหารหลวง วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม ถ่ายจากทิศตะวันออก

ภาพที่ 3-9 พระอุโบสถ วัดมกุฏกษัตริยาราม ถ่ายจากมุมทิศตะวันออกเฉียงใต้

การก่อสร้างวัดปทุมวนารามเริ่มต้นจากการก่อรากพระอุโบสถ การทักนิมิต โยนนิมิต จะมีการสวดพระพุทธรูปโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จมาทอดพระเนตร การสร้างด้วยพระองค์เอง ในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 กล่าวถึงการกำหนดฤกษ์ที่จะก่อราก พระอุโบสถ และโยนนิมิต ว่า

"...ด้วยพระยาบำเรอภักดิ์ รับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ฯ พระกรุณาโปรดเกล้าสั่ง ว่ากำหนดฤกษ์จะได้ก่อรากพระอุโบสถวัดปทุมวนารามณ ณ $\frac{4}{7}$ ค่ำ ปีมเสง นพศก เพลาบ่าย พระสงฆ์ 10 รูปจะได้สวดพระพุทธรูป ครั้น ณ $\frac{4}{7}$ ค่ำเพลาเช้าพระสงฆ์ รับ พระราชทานฉัน แล้วจะได้เสด็จทางชลมารคแต่พระที่นั่งขลุ่ยคพิมานเข้าคลองป้อมเพชร ตรงมาเลี้ยวคลองมหานาค ตรงไปวัดปทุมวนารามทรงก่อฤกษ์เสร็จแล้ว. นั้นให้พระสงฆ์ โยนนิมิต.." (หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, จ.ศ.1219, เลขที่ 17 ตัวสะกด การันต์ตามต้นฉบับ)

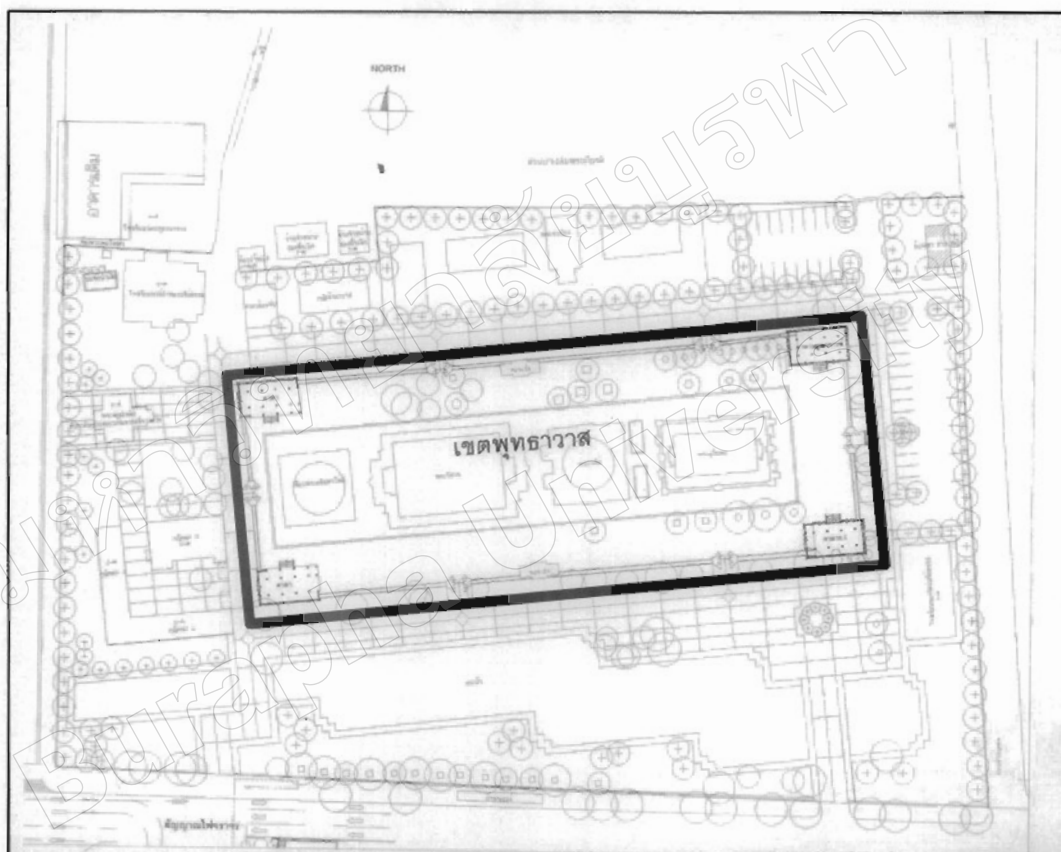
ดังนั้น สิ่งปลูกสร้างในวัดปทุมวนารามในคราวแรกสร้างคือ พระอุโบสถ พระมหาเจดีย์ พระวิหาร โพธิ์ธรรม และเขตสังฆาวาสจำนวนหนึ่งเท่านั้น ซึ่งสามารถสันนิษฐานจากแผนผัง กำหนด ให้สิ่งปลูกสร้างในกรอบที่แสดงการสันนิษฐานพื้นที่ภายในวัดปทุมวนารามเมื่อแรกสร้าง (ภาพที่ 3-10) และภาพถ่ายเก่า (ภาพที่ 3-11) อาศัยพระราชหัตถเลขาการสร้างวัดปทุมวนาราม ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงรับสั่งให้สร้างสิ่งต่าง ๆ ในวัดปทุมวนาราม ดังนี้

"...ให้สถาปนาการเป็นพระอารามสร้างพระมหาสุรูปเจดีย์ มีชั้นชุกชีชั้นทักษิณ ซึ่ง ภายหลังได้เชิญพระพุทธรูปาริหัตถ์ ซึ่งนำมาแต่สินห์ทวีป แลพุททามประเทศ บัญจุไว้ ณ ภายใน แลพระอุโบสถหลังหนึ่งด้านตะวันออก สำหรับพระมหาเจดีย์ มีกำแพงแก้ว วงรอบ มีมหาสีมาชั้นนอกชั้นใน...แลให้สร้างที่ประดิษฐานไม้พระมหาโพธิ์ ซึ่งนำพามาแต่สินห์ทวีปมีระเบียงล้อมรอบทั้ง 4 ด้าน แลสร้างพระวิหารใหญ่ เป็นที่ ธรรมะฐานสำหรับพระมหาโพธิ์" (หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, ไม่ปรากฏ จ.ศ., เลขที่ 365 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

เขตพุทธาวาสวัดปทุมวนาราม มีลักษณะการสร้างกลุ่มอาคารในแบบที่เรียงกันไปตาม แกนหลักทิศตะวันออก-ตะวันตกประกอบด้วย พระอุโบสถ พระเจดีย์ พระวิหาร และโพธิ์ธรรม และเสนาสนะอื่น ๆ คือ หอกลอง หอระฆัง สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนตั้งอยู่ภายในลานประทักษิณที่มี กำแพงแก้วและซุ้มประตูจำนวน 6 ซุ้ม และมีศาลาอีก 4 หลังที่บริเวณมุมกำแพงแก้ว

พระอุโบสถวัดปทุมวนาราม (ภาพที่ 3-12) เป็นอาคารก่ออิฐถือปูน ตั้งหันหน้าไปทาง ทิศตะวันออก มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีลักษณะเป็นอาคารทรงโรงขนาดกว้าง 10.20 เมตร

ยาว 17.20 เมตร แบ่งพื้นที่ภายในจำนวน 5 ห้อง ตั้งอยู่บนฐานไพทีซึ่งเป็นฐานที่สร้างยกขึ้นจากพื้นภายในเขตพุทธาวาส มีเสาด้านในล้อมรอบอาคารซึ่งเป็นที่ประดิษฐานชั้นตติมา (ภาพที่ 3-13) ล้อมรอบด้วยกำแพงแก้วที่มีมุมทั้ง 4 และที่กึ่งกลางแนวกำแพงแก้วเป็นที่ประดิษฐานมหาสีมา ชั้นในหรือสีมณฑริก (สี-มัน-ตะ-ริก) (ภาพที่ 3-14) และมีสีมาชั้นนอกที่ประตูทางเข้าเขตพุทธาวาส (ภาพที่ 3-15)

ภาพที่ 3-10 แผนผังเขตพุทธาวาสวัดปทุมวนาราม (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2554, หน้า 52)

ภาพที่ 3-11 ภาพถ่ายเก่าวัดปทุมวนาราม ถ่ายจากทิศตะวันตกเฉียงใต้ (หอจดหมายเหตุ
แห่งชาติ "วัดปทุมวนาราม", หจข. 314-10421)

ภาพที่ 3-12 พระอุโบสถวัดปทุมวนาราม ถ่ายจากมุมด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

ภาพที่ 3-13 ซันทสิมาที่เสาศาโลพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม ถ่ายจากทิศตะวันออกเฉียงใต้

ภาพที่ 3-14 หลักมหาสีมาชั้นในรอบพระอุโบสถ วัดปทุมวนารามถ่ายจากทิศตะวันตกเฉียงใต้

ภาพที่ 3-15 มหาสีมาชั้นนอกรอบวัดปทุมวนารามถ่ายจากทิศใต้ในคราวอนุรักษ์ปี พ.ศ. 2554
(สุรยุทธ์ วัชรดำรง)

ภาพที่ 3-16 นิมิตใต้ฐานพระอุโบสถ วัดปทุมวนารามถ่ายจากมุมตะวันออกเฉียงเหนือในคราว
อนุรักษ ปี พ.ศ. 2554 (สุรยุทธ วิริยะดำรง)

หน้าบันพระอุโบสถ เป็นงานไม้แกะสลักปิดทองประดับกระจกสี ลวดลายผสม คือ พื้นหน้าบันเป็นลายกระหนก และลายสระบัว ตรงกลางหน้าบันประดิษฐานรูปมณฑปมีกระบังหน้าอยู่บนพานเพื่อเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เช่นเดียวกับที่ปรากฏที่หน้าบันพระอุโบสถและพระวิหารวัดโสมนัสวิหาร

พระเจดีย์วัดปทุมวนาราม (ภาพที่ 3-17) ตั้งอยู่ระหว่างพระอุโบสถและพระวิหารตามแนวแกนหลักในพื้นที่เขตพุทธาวาส เป็นเจดีย์ทรงระฆัง เป็นงานเครื่องก่ออาบปูนทาสีขาว ตั้งอยู่บนฐานรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสซ้อนกัน 3 ชั้น มีความสูงรวมทั้งองค์พระเจดีย์ประมาณ 26 เมตร ความกว้างของฐานชั้นล่างสุดประมาณ 16 เมตร พื้นที่ส่วนกลางฐานชั้นที่ 2 มีห้องคูหาส่วนกลางประดิษฐานรอยพระพุทธรูปปางห้ามสมุทร ที่ฐานชั้นที่ 3 ภายในก่อผนังรับน้ำหนักมีความต่อเนื่องมาจากโครงสร้างส่วนฐานชั้นที่ 2 เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปปางไสยาสน์

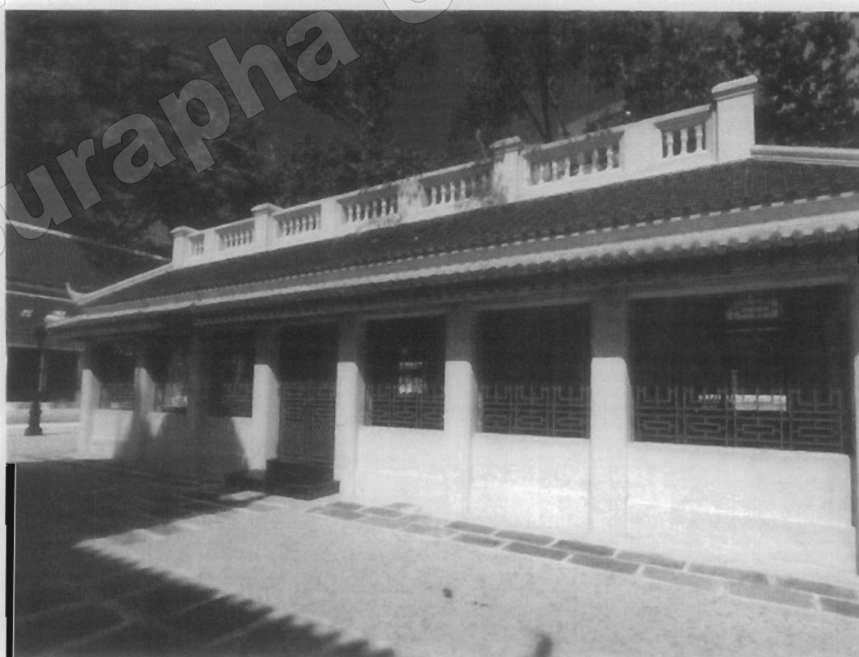
ภาพที่ 3-17 พระเจดีย์วัดปทุมวนาราม ถ่ายจากมุมทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

พระวิหารวัดปทุมวนาราม (ภาพที่ 3-18) ตั้งอยู่ตามแนวแกนหลักถัดจากพระเจดีย์ มีรูปแบบทางสถาปัตยกรรมใกล้เคียงกับพระอุโบสถแต่มีขนาดใหญ่กว่า เป็นอาคารรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ทรงโรง มีมุขทั้งด้านหน้าและด้านหลัง มีความกว้างประมาณ 10.15 เมตร ยาวประมาณ 17.15 เมตรแบ่งพื้นที่ภายในจำนวน 7 ห้อง มีระเบียบโดยรอบอาคาร ตั้งอยู่บนฐานไพทีที่สักรายกขึ้นจากลานในเขตพุทธาวาสมีกำแพงแก้วล้อมรอบ มีบันไดทางขึ้นทางด้านหน้าและด้านหลัง 2 ตำแหน่ง เครื่องบนของพระวิหาร เป็นหลังคาทรงจั่วโครงสร้างไม้ หลังคาซ้อนซ้อนชั้น 3 ชั้น ทำมุขลดทั้งด้านหน้าและด้านหลัง

หน้าบันพระวิหารมี 2 ส่วนคือ ส่วนหลังคาหลักเจาะหน้าบันตรงกลางเพื่อประดิษฐานพระพุทธรูปปางมารวิชัย พื้นหลังของหน้าบันเป็นลายกระหนก ตอนล่างของหน้าบันเป็นรูปเทวดา คนธรรพ์ ฤๅษี ยักษ์ ลิงนั่งพนมมือขมุนม มีเครื่องสูงเช่น ฉัตร บังสุริย์ พัดโบก อยู่ตรงกลางระหว่างขมุนมของเหล่าเทวดา สำหรับหน้าบันด้านหลังพระวิหาร เจาะผนังเพื่อประดิษฐานพระพุทธรูปปางสมาธิ แสดงพระพุทธรูปประวัติตอนเสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่ 6 โดยมีพญานาค มุจลินทร์แผ่พังพานอยู่ด้านบนกรอบจรนำ สำหรับหน้าบันมุขโถงของพระวิหารทั้งด้านหน้าและด้านหลังเป็นภาพพระมหาพิชัยมงกุฏบนพานแว่นฟ้าขนานข้างด้วยฉัตร 5 ชั้น

ภาพที่ 3-18 พระวิหารวัดปทุมวนาราม ถ่ายจากมุมทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

ภาพที่ 3-19 โพธิมระวัดปทุมวนาราม ถ่ายจากมุมทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

โพธิ์พระ หรือเรือนพระศรีมหาโพธิ์ (ภาพที่ 3-19) ตั้งอยู่ตามแนวแกนของเขตพุทธาวาส ทางด้านทิศตะวันตกของพระวิหาร เป็นอาคารที่ล้อมรอบต้นพระศรีมหาโพธิ์ มีลักษณะคล้ายพระระเบียงอยู่ในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีพื้นที่ตรงกลางก่อยกขึ้นเป็นฐานปลูกต้นพระศรีมหาโพธิ์ก่อนผนังทับมีประตูที่กึ่งกลางผนังทั้ง 4 ด้าน รอบผนังภายในประดิษฐานพระพุทธรูปปางสมาธิบนฐานสิงห์

นับตั้งแต่การสร้างวัดปฐมวนาราม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทำนุบำรุงมาโดยตลอด เสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคมาประทับ ณ พระราชวังปทุมวันจัดให้มีการทอดผ้าป่าเป็นประจำทุกปีแต่ในปลายรัชกาลมีเว้นไปบ้าง ดังปรากฏในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ว่า

ในปี พ.ศ. 2400 เสด็จพระราชดำเนินไปประทับแรมที่พระที่นั่งประทุมภิรมย์จะไปทรงบาตรทำบุญกับพระสงฆ์ (หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, จ.ศ. 1220, เลขที่ 57)

ปี พ.ศ. 2403 เสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคไปประทับแรมที่วัดปทุมวัน (หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, จ.ศ. 1222, เลขที่ 24)

ปี พ.ศ. 2406 เสด็จพระราชดำเนินวัดปฐมวนาราม ประทับแรมคืนหนึ่ง (หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, จ.ศ. 1225, เลขที่ 20)

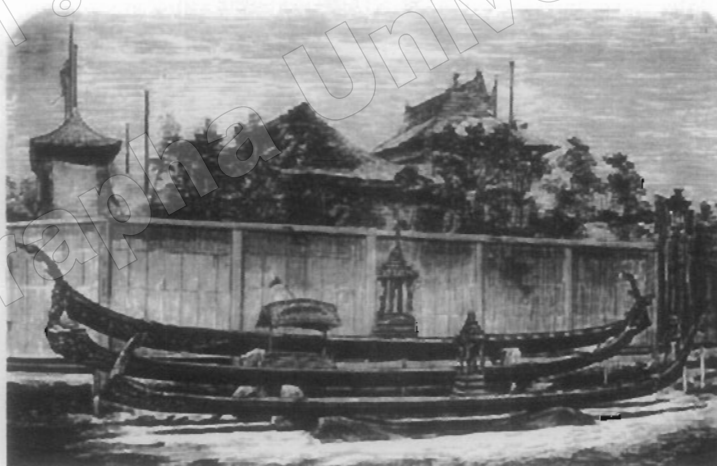
ปี พ.ศ. 2409 ที่วัดปทุมเสด็จพระราชดำเนินทรงทอดผ้าป่าวนาราม (หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, จ.ศ. 1228, เลขที่ 22)

และปี พ.ศ. 2410 มีการฉลองวัดปฐมวนาราม (หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, จ.ศ. 1229, เลขที่ 7) (ภาพที่ 3-20)

เมื่อวัดปฐมวนารามสร้างเสร็จแล้วมีพระราชดำริจัดงานฉลองพระอารามขึ้นในปี พ.ศ. 2404 แต่เป็นปีที่สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีสิ้นพระชนม์ จึงเลื่อนงานฉลองไปจัดในปี พ.ศ. 2410 การฉลองวัดปฐมวนาราม เริ่มจัดขึ้นในวันจันทร์ เดือนอ้ายแรม 10 ค่ำ ซึ่งตรงกับวันเสาร์ที่ 21 ธันวาคม พ.ศ. 2410 มีการตั้งกระบวนแห่พระพุทธรูป ผ้าไตร และเครื่องบริขารต่าง ๆ ลงเรือเอกไชยในเวลาบ่าย (ภาพที่ 3-21) เคลื่อนจากหน้าพระที่นั่งขลุ้งคพิมานในพระบรมมหาราชวัง แล่นแม่น้ำเจ้าพระยาสู่คลองแสนแสบจนถึงวัดปฐมวนาราม ณ เดือนอ้าย แรม 11 ค่ำ 12 ค่ำ 13 ค่ำ ในเวลาบ่าย พระสงฆ์ 108 รูป สวดพระพุทธรูปที่พระอุโบสถ 20 รูป พระวิหาร 73 รูป ที่พระศรีมหาโพธิ์ 15 รูป สำหรับเวลาเช้าของวันแรม 12 ค่ำ 13 ค่ำ และ 14 ค่ำ พระสงฆ์รับพระราชทานฉันทั้ง 3 วัน และในวันแรม 14 ค่ำ ตั้งบายศรีแก้ว บายศรีทอง บายศรีเงิน บายศรีทองเวียนเทียนสมโภช มีธรรมเทศนา มีโขนหุ่นละคร ดอกไม้เพลิง ในการนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับแรมที่วังสระปทุมตลอด 5 คืน (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2548, หน้า 117-118)

ภาพที่ 3-20 งานฉลองวัดปทุมวนาราม ถ่ายจากทิศตะวันออกเฉียงเหนือ (กรมศิลปากร
สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 2548, หน้า 215)

ภาพที่ 3-21 ภาพลายเส้นเรือพระที่นั่งจำลอง ลำหน้าคือเรือเอกไชยจำลอง เพื่องานแสดงสินค้า
พ.ศ. 2410 ณ กรุงปารีส (กรมศิลปากร, 2548, หน้า 284)

กระบวนเรืออัญเชิญผ้าพระกฐินปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังพระวิหาร (ภาพที่ 3-22)
แสดงภาพเรือเอกไชยเหินหวา ส่วนกลางลำเรือมีบุษบกยอดทรงมณฑปประดิษฐานผ้าพระกฐินบน
พานแว่นฟ้า เรือเอกไชยเหินหวาจัดแสดงที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เรือพระราชพิธี (ภาพที่ 3-23)

ภาพที่ 3-22 เรือเอกไชยเหินหาอัญเชิญผ้าพระกฐินพระราชทาน (ลำหน้า) จิตรกรรมฝาผนัง
ภายในพระวิหารวัดปฐมวนารามด้านทิศใต้

ภาพที่ 3-23 เรือเอกไชยเหินหาอ ภายในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เรือพระราชพิธี

เจ้าอาวาสรูปแรกของวัดปทุมวนารามคือ พระครูประทุมธรรมธาดา (กล่ำ) คือพระสงฆ์หนึ่งใน 9 รูปของพระสงฆ์ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอาราธนาจากพระสงฆ์คณะธรรมยุติกาวัดบวรนิเวศวิหารมาจำพรรษา ณ วัดปทุมวนารามในคราวแรกสร้างวัด เมื่อวันขึ้น 14 หรือ 15 ค่ำ เดือน 8 พ.ศ. 2400 ซึ่งเป็นช่วงสร้างวัด ด้วยทรงมีพระราชดำริว่า ชุมชนที่อาศัยโดยรอบวัดนั้นเป็นครัวลาวอพยพ อีกทั้งพระพุทธรูปที่ประดิษฐานที่วัดปทุมวนารามก็ได้ัญญะมาจากเมืองลาวด้วย จึงเห็นควรให้พระสงฆ์ลาวมาพำนัก

พระครูประทุมธรรมธาดา (กล่ำ) เป็นเจ้าอาวาสวัดปทุมวนารามในช่วง ปี พ.ศ. 2400-พ.ศ. 2436 ท่านเป็นชาวอุบลราชธานี เข้ามาศึกษาในกรุงเทพฯ และเข้ามารับใช้พระวชิรญาณเถระ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะทรงผนวช) ณ วัดบวรนิเวศวิหาร อยู่สังกัดคณะลาว ซึ่งมีที่มาจากลาวจำปาสัก (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2554, หน้า 340)

พระพุทธรูปสำคัญภายในวัดปทุมวนาราม คือ พระใส (พระสายน์) (ภาพที่ 3-24) มีลักษณะเช่นเดียวกับพระเจ้าองค์ตื้อ วัดพระองค์ตื้อมะหาวิหาน นครเวียงจันทน์ (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556 ข, หน้า 491) คือ พระพักตร์ค่อนข้างใหญ่ พระเนตรใหญ่หรือรูปร่างตา พระนาสิกใหญ่มาก ส่วนยอดพระนาสิกตัด พระโอษฐ์กว้าง และแยมพระโอษฐ์แบบพระพุทธรูปล้านช้าง พระหัตถ์ค่อนข้างใหญ่ ปลายพระหัตถ์เสมอกัน

พระเสริม (พระเสม) (ภาพที่ 3-25) เป็นพระพุทธรูปที่มีลักษณะใกล้เคียงกับพระพุทธรูปล้านนาสันนิษฐานว่าเป็นพระพุทธรูปล้านช้างที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะล้านนา (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556 ข, หน้า 491) คือ พระพักตร์รูปไข่และเล็ก พระนลาฏแคบ พระขนงโก่ง พระนาสิกเล็กโค้ง พระวรกายบอบบาง สันขาภิเป็นเส้นเล็ก ปลายสันขาภิคล้ายเขี้ยวตะขาบ ในขณะที่พระพุทธรูปล้านช้างจะมีสันขาภิแผ่นใหญ่และปลายตัดตรง นิ้วพระหัตถ์เล็กเรียวยาวปลายพระหัตถ์เสมอกัน

พระแสน เมืองมหาชัย (ภาพที่ 3-26) เป็นพระพุทธรูปที่มีลักษณะคล้ายพระพุทธรูปแบบล้านนา (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556 ข, หน้า 491) เพราะมีพระพักตร์เล็กรูปไข่แยมพระโอษฐ์แบบล้านนา พระวรกายบอบบาง สันขาภิเส้นเล็ก ปลายเป็นเขี้ยวตะขาบ ประดิษฐานบนฐานบัวที่พบมากในศิลปะล้านนา

โดยรวมแล้วพระพุทธรูปทั้ง 3 เป็นพระพุทธรูปที่มีลักษณะเช่นเดียวกับศิลปะล้านนา และล้านช้าง อายุราวพุทธศตวรรษที่ 21-พุทธศตวรรษที่ 22 เมื่อเทียบลักษณะใกล้เคียงกับพระพุทธรูปอื่นๆ ในศิลปะล้านช้างพบว่า พระสายน์มีลักษณะศิลปะล้านช้างชัดเจน และน่าจะสร้างขึ้นในช่วงของพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชหรือหลังจากเล็กน้อย (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556 ข, หน้า 491)

ประวัติความเป็นมาในการอัญเชิญพระพุทธรูปสำคัญมา ณ วัดปทุมวนารามพบว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอัญเชิญมาประดิษฐาน ณ วัดปทุมวนาราม ตามที่ปรากฏในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ถึงพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท กล่าวถึงประวัติการอัญเชิญพระแสนและพระใสมาประดิษฐาน ณ วัดปทุมวนาราม ระบุว่า

“...พระเสมินันต์วังนำท่านไปรับมา เมื่อท่านจะไปรับ ฤๅเมื่อรับมาเข้าวัง ท่านก็ไม่ได้บอกกล่าวให้ฉันรู้ด้วยเลย ฉันไปออกสุทโธยสวรรค เห็นพวกลาวแห่ปราสาทชีผึ้งไป ฉันให้ไปถามเขาบอกว่าจะไปบูชาพระในพระบวรราชวังจึงได้ไต่ถามพ่อกกลาง ๆ บอกว่าพระเสมินันต์มาแต่เมืองหนองคาย แลภายหลังได้ยินคนเป็นอันมากเล่าลือว่าลาวขึ้นขมยินดินับถือแห่แหนขึ้นไปบูชาทุกวัน...” (หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, ไม่ปรากฏ จ.ศ., เลขที่ 14 ตัวสะกดกว่าวันต์ตามต้นฉบับ)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงนิมนต์พระสงฆ์สวดมนต์ฉันเช้า มีละครดอกไม้ เป็นการฉลองในครั้งหนึ่ง พระเสริม (พระเสิม) ประดิษฐานในวัดบวรสถานสุทธาวาสครั้งหนึ่ง ต่อมาอัญเชิญมาประดิษฐาน ณ พระวิหารวัดปทุมวนาราม

ภาพที่ 3-24 พระพุทธปฏิมาพระสายน์ (พระใส) ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม

ภาพที่ 3-25 พระพุทธปฏิมาพระเสริมภายในพระวิหารวัดปทุมวนาราม

ภาพที่ 3-26 พระพุทธปฏิมาพระแสน ประดิษฐานเบื้องหน้าพระเสริมภายในพระวิหาร
วัดปทุมวนาราม

สำหรับพระใสย (พระสายน์) มีประวัติการอัญเชิญมาประดิษฐาน ณ พระอุโบสถวัดปทุมวนาราม ดังนี้

"...ครั้งนั้นฉันไปจับสร้างวัดประทุมวันลง ก็คนรักษานาประทุมวันนั้น สมเด็จพระสังฆราชเจ้าหลวงเวียงจันทน์กลับไปตั้ง ฉันจึงได้นิมนต์พระคณะลาววัดบวรนิเวศไปอยู่วัดนั้น เพื่อให้ได้เอาใส่ชอบภอกัน เมื่อวัดเป็นวัดลาว ไปตั้งนี้แล้ว จึงได้คิดเพี้ยนไปว่า พระใสยคู่กับพระเสิม ยังมีอยู่ที่เมืองหนองคายอีกองค์หนึ่ง ถ้าแน่นได้มาไว้ที่วัดประทุมวัน เหนพระเสิมลาวในวัด แลคฤห์ลาวชาวประทุมวันนั้น จะขึ้นชมยินดี พระใสยอยู่ในวัดนั้นก็จะได้เป็นที่นับถือของราษฎร ซึ่งเป็นลาวแลเป็นสิดเชื้อถือลาวอยู่อีกแห่งหนึ่ง อย่างพระบางที่วัดจักรวรรดิ พระแทกคำที่วัดคฤห์บติ แลพระเสิมในพระบวรราชวังนั้น ฉันจึงใช้ให้นายเหมนบุตรเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ ขึ้นไปเชิญพระใสยลงมา (หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, ไม่ปรากฏ จ.ศ., เลขที่ 14 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

พระใสย เป็นพระพุทธรูปสำริด สร้างโดยช่างลาวประดิษฐานอยู่ที่เมืองลาวมาก่อน (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2403) เมื่อย้ายมาจากเมืองเวียงจันทน์ แล้วมาประดิษฐาน ณ เมืองหนองคาย จากนั้นจึงมาไว้วัดเขมาภิรตาราม แล้วจึงจัดกระบวนแห่พระใสยมาประดิษฐาน ณ พระอุโบสถวัดปทุมวนาราม เมื่อวันอังคารเดือนอ้าย ขึ้น 15 ค่ำ ปีมะเส็ง จ.ศ.1219 (พ.ศ. 2400) โปรดให้มีหรรสพสมโภชฉลอง 3 วัน 3 คืน (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ มหาโกษาธิบดี, 2548, หน้า 124) ดังมีในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีถึงคณะทูตานุทูตรวมกัน ว่า

"...ณ วัน 3¹⁵ 1 ค่ำ ข้าพเจ้าได้ชักชวนพระสงฆ์ และราษฎรแล้วพากันขึ้นไปพร้อมด้วยกระบวนหลวง แห่พระใสย พระแสน มาแต่วัดเขมาภิรตาราม ชักไป ณ วัดปทุมวนาราม แล้วได้ทำบุญและมืงานฉลองสามวันในอารามนั้น มีทั้งหุ่นโขน ละคร และดอกไม้เพลิงเป็นงานใหญ่ ราษฎรออกไปดูงานมากมาย ตัวข้าพเจ้ากับบุตรภรรยา ก็ออกไปค้างอยู่ที่วังปทุมวันถึง 4 คืน..." (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2521, หน้า 239 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

สำหรับพระแสนซึ่งปัจจุบันประดิษฐานคู่กับพระเสิมภายในพระวิหาร เป็นพระพุทธรูปที่อัญเชิญมาพร้อมกันกับพระใสย ดังปรากฏในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีมาถึงกรมหลวงวงษาธิราชสนิท ว่า

"...ฉันจึงได้ใช้นายเหมนบุตรเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ ขึ้นไปเชิญพระใสยลงมา นายเหมนขึ้นไปแล้วเชิญพระใสยลงมา แล้วเชิญพระแสนอยู่ในถ้ำ เมืองมหาไชยลงมาด้วย ว่าพระนั้น

ศักดิ์สิทธิ์ ถ้าฝนไม่ตกเชิญออกมาตั้งกลางแจ้ง บูชาขอฝนได้ ฉันจึงได้เชิญไปไว้วัด
ประทุมวันด้วยกัน ยังพระอื่น ๆ นายเหมนเชิญลงมาด้วยเป็นหลายองค์มีชื่อบ้างไม่มีชื่อ
บ้างฉันก็ได้แจกจ่ายไปที่ต่าง ๆ วัดในแขวงกรุงบ้างในหัวเมืองบ้าง พระพุทธรูปบ้าง ว่า
องค์นั้นอยู่ที่นั่นองค์นั้นอยู่ที่นั่นก็จะยืดยาวชอยกไว้...”

“...พระแสนเมืองมหาไชยนั้น เป็นของอยู่ในถ้ำในป่า เชิญมาเป็นพระประธานใน
พระอุโบสถ วัดประทุมวนาราม ถ้าจะให้เชิญไปนอกแขวงกรุงเทพตั้งว่ามาในเรื่องราวฉัน
ก็ยอม...”

“...แต่พระใส่นั้นที่ขอให้ฉันยอมถวายวังน้ำเพราะเป็นของเคยอยู่กับพระเดิมด้วยกัน
นั้นก็ชอบแล้ว ฉันก็ยอมยินดีถวายท่าน...” (หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4,
ไม่ปรากฏ จ.ศ., เลขที่ 14 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

พระพุทธรูปสำคัญของวัดประทุมวนารามทั้ง 3 องค์ จึงเป็นพระพุทธรูปที่อัญเชิญมาจาก
เมืองลาวทั้งสิ้น ทั้งพระใส พระเสริม และพระแสน โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมี
พระราชประสงค์ให้ครัวลาวที่อพยพมาแต่เวียงจันทน์ซึ่งมาอาศัยอยู่ใกล้เคียงวัดประทุมวนารามได้มี
โอกาสเข้ามาสักการะพระพุทธรูปลาว เช่นเมื่อครั้งที่ชาวลาวเข้าไปสักการะพระเสริมเมื่อครั้ง
ประดิษฐาน ณ วัดบวรสถานสุทธาวาส

ประวัติการบูรณปฏิสังขรณ์วัดประทุมวนาราม

การบูรณปฏิสังขรณ์วัดประทุมวนารามตั้งแต่แรกสร้างจนปัจจุบันปรากฏอาคารต่างๆ ที่
เพิ่มขึ้นมาจากสมัยแรกสร้างทั้งในเขตพุทธาวาสและสังฆาวาสจำนวนมาก ทั้งนี้จากแผนผังแสดง
อาณาเขตและสิ่งปลูกสร้างภายในวัดประทุมวนาราม (ภาพที่ 3-27) สามารถสรุปได้ดังนี้

เขตพุทธาวาส ประกอบด้วย พระอุโบสถ พระมหาเจดีย์ พระวิหาร โพธิ์พระ ศาลารายที่
มุมกำแพงแก้ว ศาลาพระจอมเกล้าและศาลาบูรพาจารย์ ศาลาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัว ศาลาเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวง
นราธิวาสราชนครินทร์ หอกลองและหอรฆัง อาคารอนุรักษ (อื่น ชูเกษ) อนุสาวรีย์ศิลาคุณหญิง
(นิตติ) มโนปกรณ์นิติธาดา หุ้มประตูและกำแพงแก้ว

เขตสังฆาวาส ประกอบด้วย กุฏิติก โรงเรียนพระปริยัติธรรม และสถูปบรรจุพระบรมอัฐิ
พระอัฐิ พระราชสรีรังคาร กุฏิพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต เสนาสนะ กุฏิที่พักสงฆ์ อาคารสำนักชี
สงบจิต

ประวัติการบูรณปฏิสังขรณ์ตั้งแต่แรกเริ่มปรับพื้นที่ท้องนาหลวงริมคลองบางกะปิ ปี พ.ศ. 2396 จนถึงปี พ.ศ. 2555 ได้แก่

พ.ศ. 2396 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขุดสระในที่ท้องนา ปลุกบัวพันธุ์ต่าง ๆ และสร้างวังเป็นที่ประทับแรมชื่อว่า วังสระปทุม

พ.ศ. 2400 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาพระอารามประจำพระราชวังสระปทุม พระราชทานชื่อว่า วัดปทุมวนาราม

พ.ศ. 2442 พระครูปทุมธรรมธาดา (สิงห์ อคฺคธมฺโม) ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขุดคูรอบวัด ขอพระราชทานเครื่องมือ และเสาทีปลูกสร้างในส่วนโรงละคร พลับพลา เพื่อให้บูรณปฏิสังขรณ์วัด ปูศิลาภายในกำแพงแก้ว ปฏิสังขรณ์พระเจดีย์ ก่อถนนและไบกปูนถนนภายในบริเวณวัด ปลูกกุฏิ 1 หลัง ปฏิสังขรณ์ซุ้มประตู สร้างศาลาครอบ ถนนเข้าวัด

พ.ศ. 2451 พระปัญญาพิศาลเถร (สิงห์) ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตบูรณปฏิสังขรณ์หมู่กุณิกกำแพงแก้วด้านทิศตะวันตก จากกุฏิไม่เป็นอาคารตึก 2 ชั้น

พ.ศ. 2469 สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ทรงสร้างโรงเรียนพระปริยัติธรรม

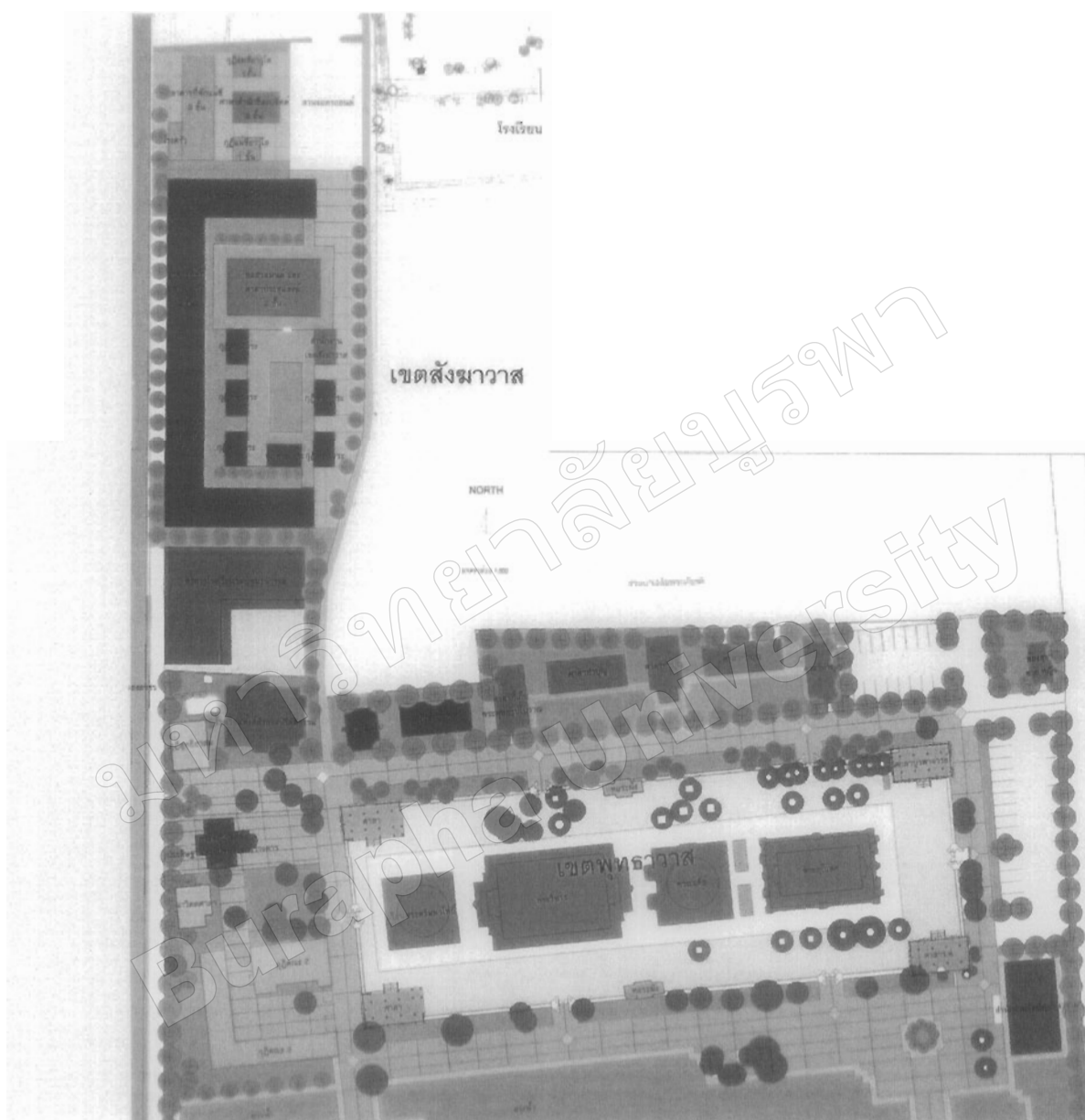
พ.ศ. 2515 เกิดเหตุเพลิงไหม้พระอุโบสถ เครื่องบนและผนังภายนอกอาคารได้รับความเสียหาย จึงดำเนินการบูรณปฏิสังขรณ์ด้วยการกะเทาะปูนที่ผนังออกแล้วฉาบปูนใหม่ ทาสีประดับกระจก ปิดทอง ตกแต่งซุ้มประตูหน้าต่าง

พ.ศ. 2520 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินมาทรงประกอบพิธียกช่อฟ้าพระอุโบสถที่ซ่อมแซมใหม่

พ.ศ. 2533 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินมาถวายผ้าพระกฐินและมีพระราชดำริให้สร้างศาลาพระราชศรัทธาเพื่อปฏิบัติธรรม

พ.ศ. 2534 คณะสงฆ์วัดปทุมวนารามมีมติบูรณปฏิสังขรณ์พระวิหารโดยร่วมมือกับกรมศิลปากร

พ.ศ. 2539 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินมาทรงประกอบพิธียกช่อฟ้าพระวิหารที่บูรณะแล้วเนื่องในโอกาสที่ทรงครองสิริราชสมบัติครบ 50 ปี

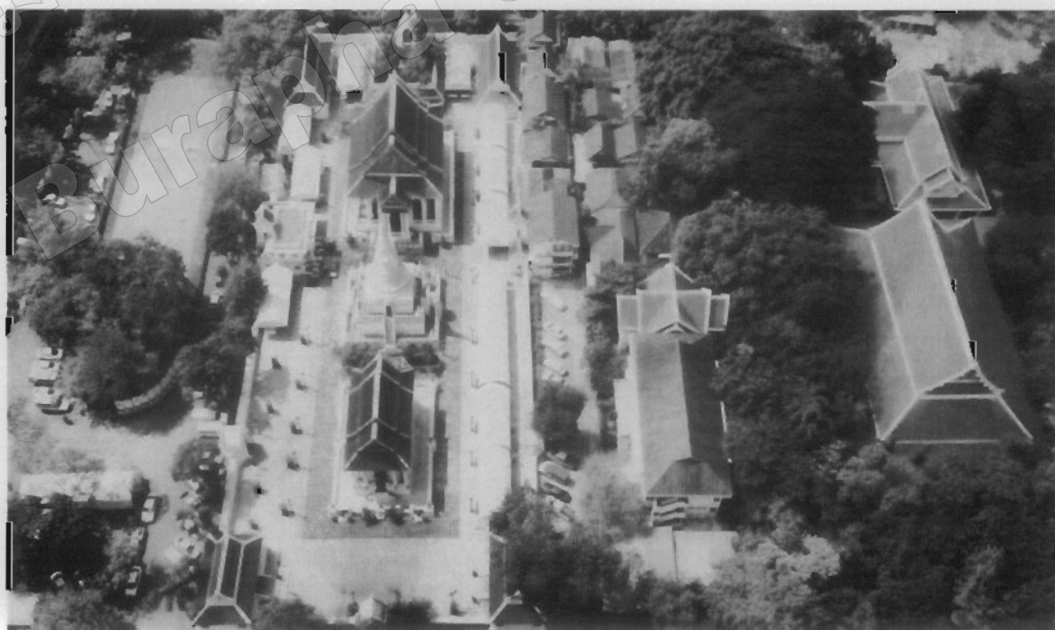

ภาพที่ 3-27 แผนที่อาณาเขตวัดปทุมวนารามราชวรวิหาร (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2554, หน้า 44)

พ.ศ. 2548 คณะกรรมการวัดปทุมวนารามฝ่ายสงฆ์และฝ่ายฆราวาสมีโครงการบูรณปฏิสังขรณ์เนื่องในโอกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเจริญพระชนมพรรษา 84 พรรษา และวัดปทุมวนารามครบ 155 ปี ในปี พ.ศ. 2554

พ.ศ. 2554 คณะกรรมการดำเนินงานโครงการบูรณปฏิสังขรณ์เขตพุทธาวาส คือ พระอุโบสถ พระวิหาร พระเจดีย์ อาคารหอกลอง หอระฆัง อาคารอนุรักษ์ (อัน ชูเกษ) ศาลาพระจอมเกล้า และศาลาบูรพาจารย์ ก่อสร้างศาลาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเจริญพระชนมพรรษาครบ 80 พรรษา และศาลาเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ ทรงเจริญพระชนมายุ 84 พรรษา

ปัจจุบันวัดปทุมวนารามราชวรวิหาร (ภาพที่ 3-28) ตั้งอยู่ใจกลางกรุงเทพมหานคร ซึ่งแต่เดิมเคยเป็นวัดชานเมืองหรือวัดนอกพระนคร แต่ด้วยการตั้งถิ่นฐานของชุมชนต่าง ๆ ที่มีอย่างหนาแน่นเพิ่มขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา ส่งผลให้โดยรอบวัดปทุมวนารามเป็นที่ตั้งของอาคารที่พักอาศัย หน่วยงานสำคัญ ๆ สถานประกอบการและศูนย์การค้าตั้งล้อมรอบวัด (ภาพที่ 3-29) มีคลองอรุณอยู่ทางด้านทิศตะวันตกของแต่ไม่สามารถใช้เป็นเส้นทางคมนาคมอย่างเดิมได้และยังคงปรากฏสะพานเฉลิมเผ่า 52 (ภาพที่ 3-30) ปัจจุบันสะพานนี้เป็นขอบทางเข้าริมถนนพระรามที่ 1 ซึ่งอยู่ทางทิศใต้ของวัดเป็นเส้นทางคมนาคมสำคัญ

ภาพที่ 3-28 ภาพถ่ายทางอากาศวัดปทุมวนาราม ถ่ายจากทิศตะวันออก

ภาพที่ 3-29 ภาพถ่ายมุมสูงวัดปทุมวนาราม ถ่ายจากทางด้านทิศใต้

ภาพที่ 3-30 คลองอรชรและสะพานเฉลิมเผ่า 52

จิตรกรรมฝาผนังช่องระหว่างหน้าต่างภายในพระอุโบสถ

จิตรกรรมฝาผนัง คือภาพเขียนบนผนังก่ออิฐฉาบปูน บนผนังไม้ หรือบนเพดาน (ราชบัณฑิตยสถาน, 2550, หน้า 225) เป็นสื่อที่บรรจุเหตุการณ์ที่มีเนื้อหาหลากหลายไว้บนพื้นที่เดียวกัน (ปรีดา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล, 2536, หน้า 6)

จุลทัศน์ พยาฆรานนท์ กล่าวถึงความหมายของจิตรกรรม ไว้ว่า

“จิตรกรรมนั้นไม่ใช่คำไทยดั้งเดิม เพราะแต่เดิมนั้นไทยมี ช่างแต้ม เป็นผู้ทำหน้าที่เขียนภาพบนผนัง คำว่า แต้มจึงมีความหมายเดียวกับคำว่าจิตรกรรมซึ่งมีความหมายตรงตัวกับคำว่า จิตร แปลว่า สี (จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, 2525, หน้า 22-23)

เนื้อเรื่องของจิตรกรรมฝาผนังโดยมากเป็นเรื่องที่มีลักษณะคล้ายคลึงกัน คือ เขียนเรื่องราวในพระพุทธศาสนา เช่นพุทธประวัติ นิทานชาดกนอกจกนี้ยังเขียนภาพจากวรรณคดีเรื่องต่าง ๆ เนื้อหาที่มีแนวทางเดียวกันนี้ได้รับการสืบทอดการเขียนโดยมีการเปลี่ยนแปลงในลักษณะของการจัดองค์ประกอบ การเลือกใช้สี และการเลือกจากคำขวัญมาแสดง เรียกจิตรกรรมฝาผนังลักษณะนี้ว่า จิตรกรรมฝาผนังแบบไทยประเพณี

ความเปลี่ยนแปลงทางด้านแนวคิดและรูปแบบในจิตรกรรมฝาผนังไทยเริ่มมีความเด่นชัดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 สันติ เล็กสุขุม (2549) พบว่าจิตรกรรมฝาผนังไทยสมัยรัชกาลที่ 3 มีการเขียนภาพบุคคลหลากหลายเชื้อชาติ เนื่องจากในเวลานั้นมีคนหลากหลายเชื้อชาติอาศัยมากขึ้น รวมถึงวิทยาการต่าง ๆ ที่เข้ามาเผยแพร่ในเวลานั้นได้รับความสนใจยิ่งขึ้น ส่งผลให้การแสดงออกในงานจิตรกรรมฝาผนังมีความโลดโผนเป็นภาพสะท้อนทัศนคติของสังคมที่ปรับเปลี่ยนครั้งสำคัญในประวัติศาสตร์สังคมไทย

การเปลี่ยนแปลงในจิตรกรรมฝาผนังรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น องค์ประกอบภาพ เนื้อเรื่อง แต่จุดมุ่งหมายในการเขียนภาพยังคงสอดคล้องกับจุดมุ่งหมายที่มีมาตั้งแต่เดิม จุลทัศน์ พยาฆรานนท์ กล่าวไว้ว่าการเขียนจิตรกรรมฝาผนังประกอบด้วยเหตุผล

5 ประการ คือ (จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, 2525, หน้า 23-25)

1. เพื่อให้คนเกิดความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา
2. เพื่อเป็นงานประดับให้อาคารมีความสมบูรณ์
3. เพื่อเป็นที่แสดงธรรม สามารถเขียนเรื่องให้คนเข้าใจในความหมายได้
4. เพื่อความเจริญตาและความงามของอาคาร
5. เพื่อทำบุญ

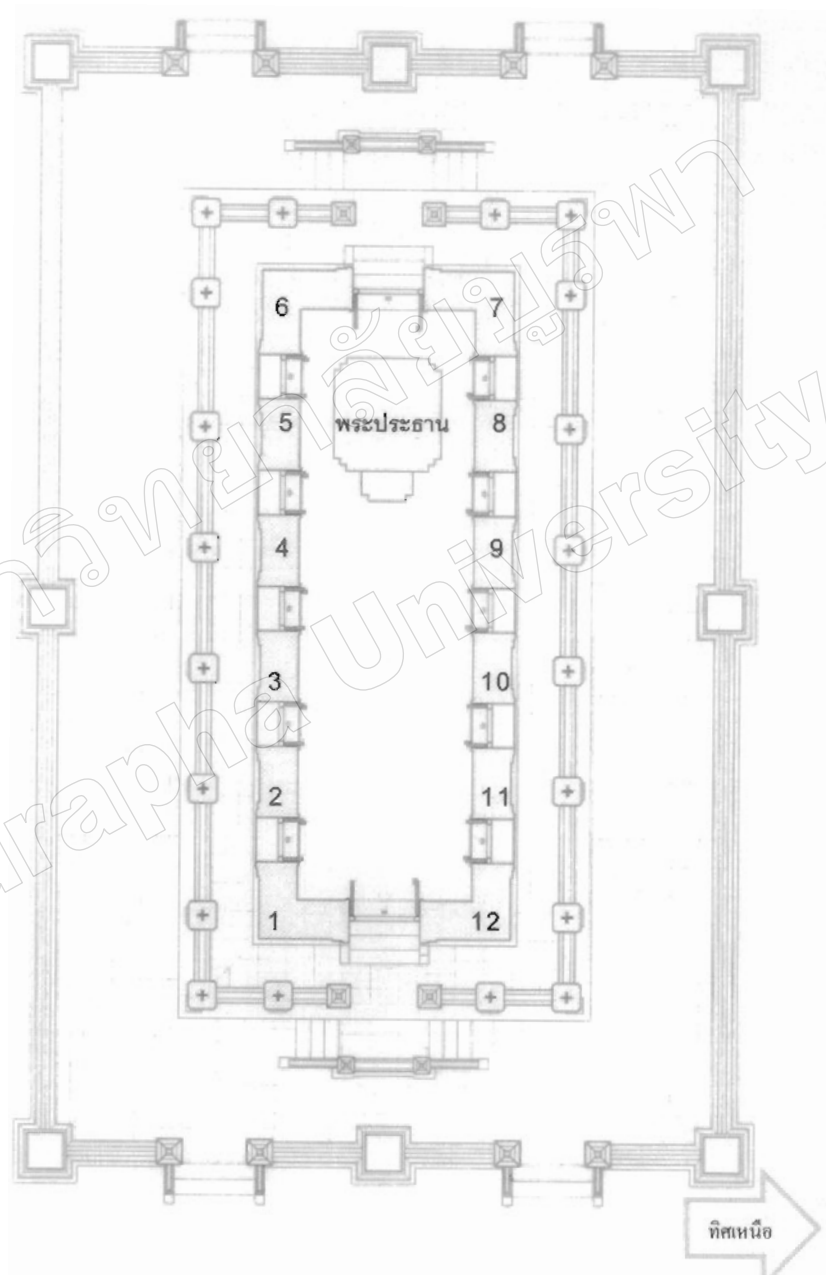
ความหลากหลายในเนื้อเรื่องที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังในพระอารามที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง ตารางที่ 3-1 แสดงเนื้อเรื่องที่เกี่ยวข้องกับแนวทางในการปฏิบัติของพระสงฆ์เพื่อรักษาความบริสุทธิ์ด้วยวิธีการต่าง ๆ และบทบาทต่อประเพณีทางศาสนา

ตารางที่ 3-1 พระอารามในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระอารามที่สร้างขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ 4			
ลำดับที่	รายชื่อพระอารามหลวง	ปีที่สร้าง	จิตรกรรมฝาผนังระหว่างหน้าต่างพระอุโบสถ
1.	วัดบรมนิวาส	พ.ศ. 2395	กิจพระสงฆ์และวันสำคัญในพระพุทธศาสนา
2.	วัดโสมนัสวิหาร	พ.ศ. 2396	การปลงอสุภกรรมฐาน
3.	วัดปทุมวนาราม	พ.ศ. 2400	สังฆกรรมวิธี
4.	วัดราชประดิษฐ- สถิตมหาสีมาราม	พ.ศ. 2407	เรื่องพระราชพิธี 12 เดือน
5.	วัดมกุฏกษัตริยาราม	พ.ศ. 2409	ประวัติของพระสาวิกา 9 องค์

จิตรกรรมฝาผนังในพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เน้นเรื่องของพระวินัย จริยวัตรสงฆ์ และแบบแผนประเพณีในพระพุทธศาสนา ควบคู่ไปกับองค์ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ที่มีความก้าวหน้าอย่างมากสำหรับชาวสยามในช่วงเวลานั้น จิตรกรรมฝาผนังจึงแสดงสัญลักษณ์และมืองค์ประกอบเพื่อตอบสนองพระราชประสงค์เป็นเสมือนคำประกาศในการที่จะทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาโดยการให้พระสงฆ์มีความรู้และเคร่งครัดต่อพระวินัยเช่นเดียวกับที่พระองค์ยังมีพระราชหัตถเลขา ออกคำประกาศหรือมีรับสั่งต่าง ๆ ไปยังผู้รับสนองพระราชโองการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องของการทำสังฆกรรม ภาพเกี่ยวกับการทำอุโบสถกรรมเป็นเรื่องของหมู่สงฆ์และเกี่ยวข้องกับการปกครองในหมู่พระสงฆ์โดยอาศัยพระพุทธรูปจะเป็นหลักจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนารามแสดงลักษณะตามพระราชประสงค์ในเรื่องนี้ได้เป็นอย่างดีสามารถศึกษานัยยะของภาพผ่านสัญลักษณ์และการจัดองค์ประกอบในแต่ละห้องภาพด้วย

จิตรกรรมฝาผนังบริเวณช่องระหว่างหน้าต่างภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม 12 ห้องภาพ (ภาพที่ 3-31) ซึ่งห้องภาพคือ พื้นที่ฝาผนังที่อยู่ระหว่างหน้าต่าง และพื้นที่ต่อเนื่องจากประตู ภาพหนึ่งผนังนับเป็น 1 ห้องภาพ เริ่มต้นจากภาพแรกทางด้านทิศใต้ของประตูทางเข้า

ภาพที่ 3-31 แผนผังแสดงตำแหน่งจิตรกรรมฝาผนังช่องระหว่างหน้าต่างภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม 12 ห้องภาพ (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2554, หน้า 62)

องค์ประกอบภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องสังกรรมวิธี

จิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถเขียนอย่างภาพเล่าเรื่องได้รับอิทธิพลทางด้านทัศนียภาพจากศิลปะตะวันตก มีองค์ประกอบที่ใกล้เคียงกับภาพถ่าย เขียนภาพด้วยวิธีทัศนียภาพสมจริง เน้นที่โครงสร้างสถาปัตยกรรมและภาพทิวทัศน์ที่มีสีเข้มเช่นสีครามเข้มไปจนถึงสีดำ ขณะที่ภาพบุคคลยังเป็นการเขียนในแบบจิตรกรรมไทยประเพณี มีการตัดเส้นเพื่อเน้นโครงสร้างของภาพมากกว่าการผสมสีเพื่อลงสายตาสรางลักษณะต้นลึกให้ดูมีมิติสร้างระยะใกล้ไกลมีจารึกเขียนด้วยหมึกบนพื้นสีทองเป็นเสมือนคำประกาศหรือคำอธิบายเกี่ยวกับเรื่องการทำสังกรรมให้สอดคล้องกับจิตรกรรมฝาผนังแต่ละห้องภาพ ปัจจุบันจารึกได้ภาพมีบางผนังชำรุดจนไม่สามารถอ่านได้ บางผนังชำรุดสามารถอ่านได้ใจความบางส่วนและมีเพียงห้องภาพที่ 9 ที่มีเนื้อความสมบูรณ์ คำจารึกได้ภาพนี้อยู่ในกรอบที่เขียนเป็นลวดลายประดับ ลวดลายที่กรอบด้านล่างแต่ละห้องภาพ (ภาพที่ 3-32) เขียนเป็นลายดอกบัว มีก้านและใบพันเกี่ยวกันเป็นจังหวะ

ภาพที่ 3-32 ลวดลายของกรอบภาพจิตรกรรมฝาผนังแต่ละห้องภาพ

เมื่อพิจารณาการออกแบบลวดลายของกรอบจารึกพบว่าเป็นการเขียนลวดลายสองด้านสมมาตรกันในแต่ละด้านจะเขียนเป็นลวดลายนกและดอกบัว (ภาพที่ 3-33) กรอบได้จิตรกรรมฝาผนังระบายสีดอกบัวเป็นสีชมพูทั้งที่เขียนแบบดอกบานและดอกตูมตัดกับสีเขียวของใบและก้านบัว แซมด้วยนกที่มีลักษณะคล้ายนกกระเต็นที่มีวิถีชีวิตอยู่ตามสระน้ำเพื่อกินปลาหรือปู ปากของนกในภาพมีลักษณะคล้ายนกกินปลีซึ่งอาศัยการดูดกินน้ำหวานจากดอกไม้ เขียนเป็นรูปนกสองสีคือสีฟ้าอมน้ำเงินแต้มอยู่บนหัวและส่วนหลังที่หางและปีกเป็นสีเดียวกัน และส่วนหางจนได้ท้องถึงหางเป็นสีขาวมีจะงอยปากโค้งเรียว (ภาพที่ 3-34) เป็นการนำธรรมชาติมาเขียนอย่างสมจริง

ภาพที่ 3-33 ลายเส้นนกท่ามกลางลายดอกบัว

ภาพที่ 3-34 ภาพจิตรกรรมนกที่แทรกอยู่ในลวดลายดอกบัว

เนื่องจากวัดปทุมวนารามรายล้อมด้วยสวนบัวลักษณะงานศิลปกรรมต่าง ๆ เช่น ลายสลักประตู หน้าต่าง และการตกแต่งกรอบผนังจิตรกรรมฝาผนังจึงปรากฏรูปดอกบัวด้วยเสมอ เมื่อมีการบูรณะจิตรกรรมฝาผนังส่วนกรอบ ซึ่งสามารถศึกษาลวดลายในส่วนที่หายไปจากลวดลายที่มีความสมมาตรกัน สำหรับจิตรกรรมบนผนังจะใช้วิธีการเติมสีในส่วนที่หายไปให้เต็มสมบูรณ์โดยไม่ระบายทับชั้นสีเดิม เพื่อรักษาเนื้องานเดิมเพื่อศึกษาเรื่องสีและการตัดเส้นที่มีมาแต่ก่อนเอาไว้ และส่วนที่ระบายเพิ่ม หรือตกแต่งเพิ่มจะทำให้สัญลักษณ์ด้วยการขีดเส้นดังบาง ๆ เพื่อแสดงพื้นที่บูรณะ (สมศักดิ์ แดงพันธ์, 2557, 10 มีนาคม, สัมภาษณ์)

จิตรกรรมฝาผนังทั้ง 12 ห้องภาพมีลักษณะเด่นทั้งองค์ประกอบทางศิลปะ และองค์ประกอบทางด้านเนื้อหา คือ เขียนเรื่องสังฆกรรมวิธีและประเพณีทางพระพุทธศาสนาเป็นลักษณะเฉพาะในจิตรกรรมพระราชประสงค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 1 (ภาพที่ 3-35) ห้องภาพที่ 2 (ภาพที่ 3-36) ห้องภาพที่ 3 (ภาพที่ 3-37) ห้องภาพที่ 4 (ภาพที่ 3-38) ห้องภาพที่ 5 (ภาพที่ 3-39) ห้องภาพที่ 6 (ภาพที่ 3-40) ห้องภาพที่ 7 (ภาพที่ 3-41) ห้องภาพที่ 8 (ภาพที่ 3-42) ห้องภาพที่ 9 (ภาพที่ 3-43) ห้องภาพที่ 10 (ภาพที่ 3-44) ห้องภาพที่ 11 (ภาพที่ 3-45) และห้องภาพที่ 12 (ภาพที่ 3-46)

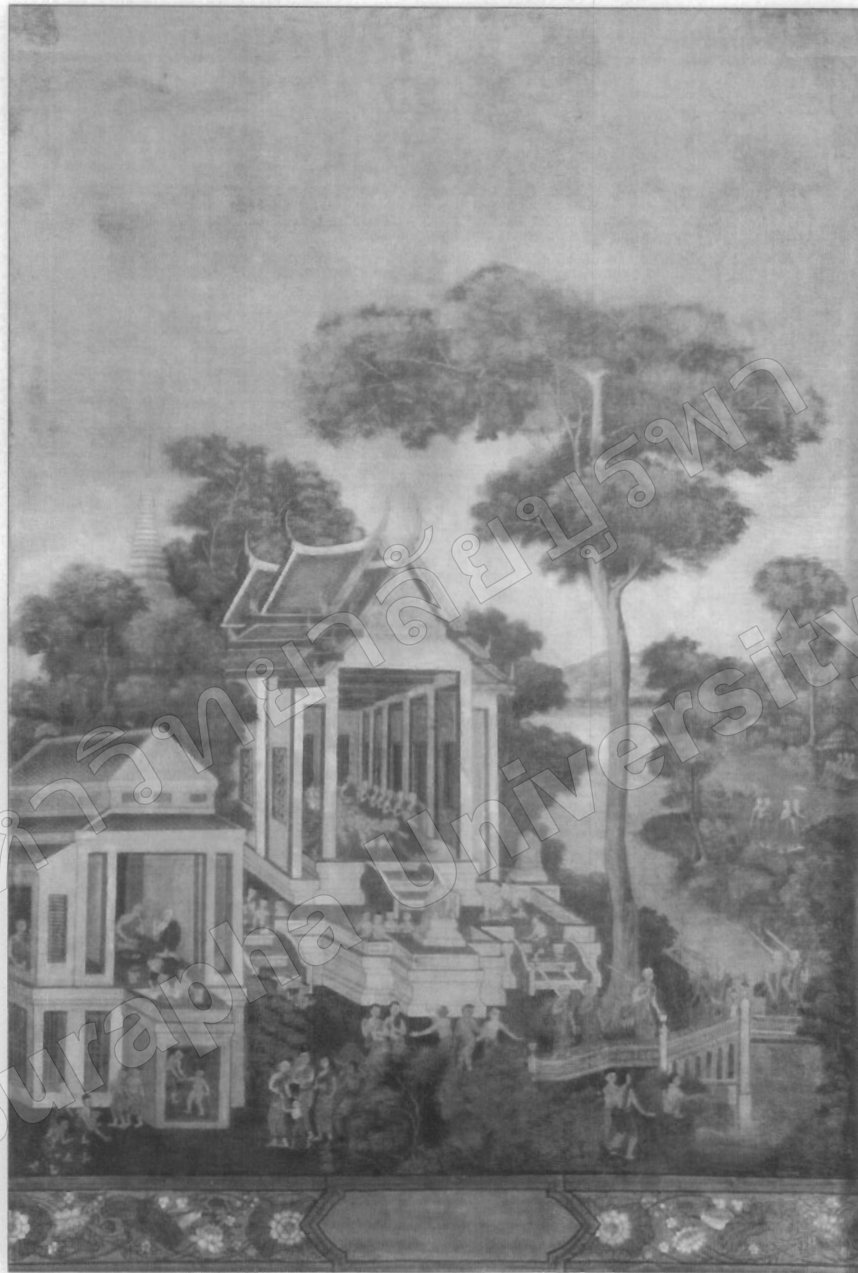
ภาพที่ 3-35 จิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 1 ภายในพระอุโบสถวัดปฐมวณาราม

ภาพที่ 3-36 จิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 2 ภายในพระอุโบสถวัดปฐมวณาราม

ภาพที่ 3-37 จิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 3 ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม

ภาพที่ 3-38 จิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 4 ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม

ภาพที่ 3-39 จิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 5 ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม

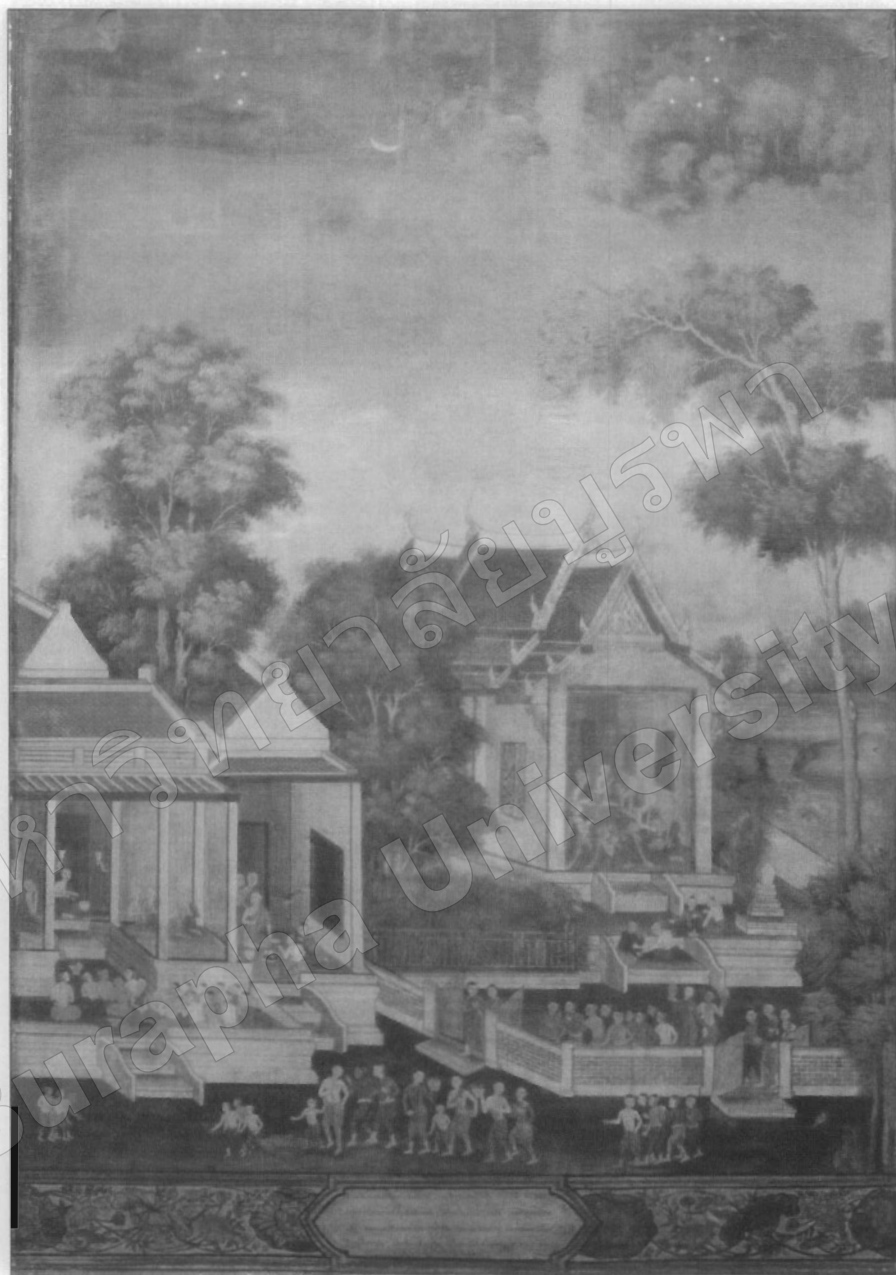
ภาพที่ 3-40 จิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 6 ภายในพระอุโบสถวัดป่าทุมนาราม

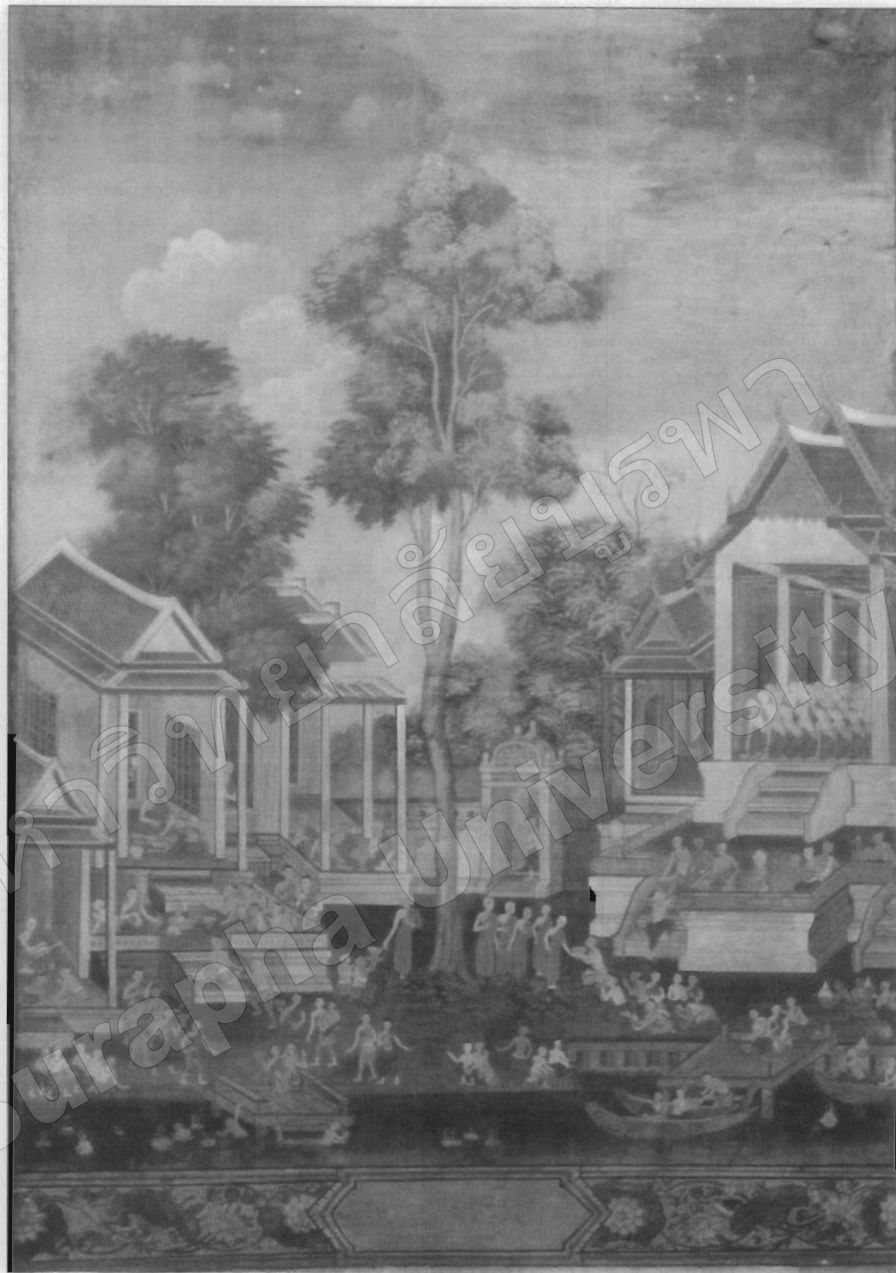
ภาพที่ 3-41 จิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 7 ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม

ภาพที่ 3-42 จิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 8 ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม

ภาพที่ 3-43 จิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 9 ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม

ภาพที่ 3-44 จิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 10 ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม

ภาพที่ 3-45 จิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 11 ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม

ภาพที่ 3-46 จิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 12 ภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม

การจัดองค์ประกอบภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องสังกรรมวิธีให้เป็นภาพเล่าเรื่องแบ่งออกเป็นตอนในแต่ละกรอบภาพมีคำจารึกอธิบายภาพอยู่บริเวณกรอบล่างของภาพ สำหรับบริเวณมุมของฝาผนังระหว่างหน้าต่างและบานประตูเขียนเป็นภาพต่อเนื่อง

องค์ประกอบของภาพที่สำคัญได้แก่ ภาพทิวทัศน์ ภาพสถาปัตยกรรม และภาพบุคคล โดยรวม ดังนี้

ภาพทิวทัศน์

ภาพทิวทัศน์เขียนให้มีลักษณะใกล้เคียงกับธรรมชาติ เลียนแบบรูปทรงของต้นไม้ แม่น้ำ ท้องฟ้า เขียนภาพต้นไม้ขนาดใหญ่มีความสูงเกินกึ่งกลางของภาพ เพื่อแบ่งฉากของภาพไม่ให้ดูแออัดจนเกินไป เขียนพุ่มไม้แทนเส้นขอบฟ้าเพื่อกำหนดระยะสายตาดำรงหลักการเขียนทัศนียภาพแบบตะวันตก มีแม่น้ำที่อยู่ในระยะหน้าสุดของภาพเป็นองค์ประกอบของเส้นนำสายตาและนำไปสู่ภาพหลักคือ เหตุการณ์ภายในพระอุโบสถ บางห้องภาพเขียนให้มีลำคลองไหลผ่านทางด้านข้างของภาพ มีภาพสะพานข้ามคลอง และสะพานหินซึ่งเป็นสร้างสะพานที่มีกลไกพิเศษสามารถหันให้เรือแล่นผ่านได้และเป็นสะพานที่ปรากฏการสร้างในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การระบายสีของผิวน้ำด้วยสีฟ้าเจือสีขาวไล่ระดับมาฝั่ง แทนการเขียนแบบจิตรกรรมฝาผนังไทยระเพณีที่มักจะตัดเส้นเป็นริ้วคลื่นแต่ปรับมาเป็นการระบายสีเรียบแสดงความนิ่งของผิวน้ำ การแบ่งตอนของภาพจิตรกรรมฝาผนังโดยการใช้องค์ประกอบต่าง ๆ เช่น ต้นไม้ พุ่มไม้ เป็นเส้นกันแทนเส้นจินตภาพที่เป็นองค์ประกอบคั่นเหตุการณ์

ภาพสถาปัตยกรรม

ภาพสถาปัตยกรรมที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังแต่ละห้องภาพเขียนเป็นอาคารก่ออิฐถือปูนเป็นอาคารทรงโรงสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีมุขด้านหน้า ลักษณะคล้ายพระอุโบสถแบบตรีมุข คือ ลักษณะอาคารที่ต่อมุขเพิ่มเติมจากตัวอาคารหลักซึ่งเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ทำให้สามารถมองเห็นจั่วจากมุขที่ยื่นออกได้ทั้ง 3 ด้าน และมีพระอุโบสถที่เขียนขึ้นอย่างอาคารทรงโรงไม่มีมุขยื่นออกมา เพียงแต่กำหนดด้วยภาพหลักสี่มาด้านหน้าและด้านข้างพระอุโบสถนั้น บางภาพเขียนภาพพระประธาน ประดับฉัตร และมีโคมไฟติดเพดาน เจาะช่องหน้าต่างซึ่งสลักลายเขียนสีทองกรอบหน้าต่างเป็นลายเทศช่างเขียนคล้ายลายปูนปั้นประดับกรอบหน้าต่าง หลังคาของพระอุโบสถเขียนเป็นหลังคาซ้อนชั้น ประดับช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ หน้าบันเขียนเป็นลายกระหนกเปลวสีทอง ด้านหลังพระอุโบสถ มีอาคารที่เชื่อมต่อกับพระอุโบสถเพิ่มเป็นลักษณะอาคารโถงคือไม่มีการก่อผนังสามารถมองเห็นพื้นอาคารได้ นอกจากพระอุโบสถแล้ว สถาปัตยกรรมที่เป็นองค์ประกอบร่วมภายในภาพคือ กุฏิก่ออิฐ ศาลาไม้ และเรือนเครื่องผูกโดยเขียนให้แสดงลักษณะของการ

ก่อสร้าง เช่น การก่ออิฐ หรือการใช้วัสดุสำหรับเรือนเครื่องผูก ได้แก่ หญ้าแฝก ใบจาก ชัดตะเจาะช่องหน้าต่าง ซึ่งสภาพบ้านเรือนเช่นนี้เป็นสภาพของวิถีชีวิตผู้คนริมฝั่งน้ำเมืองบางกอกสมัยต้นรัตนโกสินทร์ สำหรับอาคารปูนที่อยู่ด้านหลังของภาพ เป็นลักษณะเดียวกับศาลาของวัด หรือเสนาสนะอื่น ๆ สันนิษฐานว่าอาจเป็นอาคารบางส่วนของวัด

ภาพเจดีย์ ชุ่มประดู และแนวกำแพงที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนัง มีลักษณะที่พบในสถาปัตยกรรมในต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ตัวอย่างชุ่มประดูทรงโค้งเช่นที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ (ภาพที่ 3-47) ชุ่มประดูของวัดปทุมวนารามมีแนวกำแพงที่เจาะช่อง (ภาพที่ 3-48) ภาพเจดีย์ทรงระฆังที่ปรากฏในภาพมีความใกล้เคียงกับเจดีย์ที่วัดบวรนิเวศวิหาร (ภาพที่ 3-49) และหลักศิลาที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนัง สามารถเทียบได้จากศิลาสมาภายในวัดปทุมวนาราม เช่น หลักมหาสีมาชั้นใน (ภาพที่ 3-50)

ภาพสะพานในจิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 2 ซึ่งเขียนเป็นสะพานไม้ที่ทำน้ำของวัด มีรางเหล็กที่มีล้อพาดทับเพื่อให้ชาวบ้านได้เดินข้ามพร้อมกับมีขบวนแห่พระทอดกฐิน สะพานนี้คือสะพานหันตามลักษณะการใช้งานที่จะหันสะพานเพื่อให้เรือแล่นผ่านได้ ในขณะที่เอนก นาวิกมูล กล่าวถึงสะพานในจิตรกรรมฝาผนังแห่งนี้ว่าเป็นสะพานเหล็กโดยเรียกตามลักษณะของภาพ ว่า

“สะพานเหล็กในจิตรกรรมฝาผนังวัดปทุมวนาราม โปรดเทียบกับคำบรรยายในประชุมพงศาวดารภาคที่ 25 ที่ว่าเสาและคานเป็นเครื่องไม้ เป็นเหล็กก็แต่โครง พื้นสะพานมีล้อข้างใต้ ที่คานไม่มีรางเหล็ก เวลาจะเปิดสะพานให้เรือผ่านไปมา ต้องขันจักรให้สะพานแยกออกจากกัน” (เอนก นาวิกมูล, 2550 หน้า 59)

ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 กล่าวถึงการสร้างสะพานข้ามคลองไว้ว่า

“...ที่สะพานหันเก่าข้ามคลองรอบกรุงลงไปวัดจักรวรรดิ ทำสะพานเหล็กอีกสะพานหนึ่ง เป็นของหลวงราคาเครื่องเหล็กที่ส่งเข้ามาก็เหมือนกัน ..” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ มหาโกษาธิบตี, 2547, หน้า 170 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

สะพานหันที่สร้างในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่เกี่ยวข้องกับวัดปทุมวนารามนั้นไม่ปรากฏหลักฐานการสร้าง ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 ปรากฏเป็นสะพานไม้ที่สร้างขึ้นเพื่อข้ามคลองประทุมวัน ดังนี้

“สะพานหนึ่ง ข้ามคลองประทุมวัน เป็นสะพานไม้ของเจ้าพระยาวิฆนาคมหาโกษาธิบตีจ้างทำเหมาเสร็จเป็นเงิน 10 ชั่ง

อีกสะพานหนึ่ง ข้ามคลองประทุมวันมาข้ามคลองผดุงมาคลองถนนตรงเป็นสะพานไม้ของเจ้าพระยาวิฆเนศวรมหาโกษาธิบดี จ้างทำเหมาเสร็จ เป็นเงิน 13 ชั่ง" (เจ้าพระยาวิฆเนศวรมหาโกษาธิบดี, 2547, หน้า 171)

เนื่องจากการคมนาคมทางน้ำในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์มีความสำคัญ เรือเป็นพาหนะที่ใช้สัญจร ดังนั้นการสร้างสะพานที่สามารถให้เรือที่มีความสูงเช่นเรือเก๋ง หรือเรือสำเภาที่บรรทุกสิ่งของสามารถผ่านไปได้ สันนิษฐานว่า สะพานข้ามคลองประทุมวันในช่วงแรกที่สร้างเป็นสะพานไม้ อาจเป็นสะพานเช่นเดียวกับสะพานหันทุ่งรังสิตที่ปรากฏหลักฐานภาพถ่ายเก่า (ภาพที่ 3-51) ก่อนที่จะมีการสร้างเป็นสะพานที่มีรางเหล็ก ตามแบบที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนัง เพื่อเพิ่มความแข็งแรงให้กับตัวสะพาน และปัจจุบันสะพานหันที่ข้ามคลองจักรวรรดิไปถนนลำเพ็งเป็นสะพานปูนโดยผ่านการบูรณะและไม่มีกลไกสะพานหันแล้วคงไว้แต่ชื่อเท่านั้น (ภาพที่ 3-52)

ภาพที่ 3-47 ซุ้มประตูวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

ภาพที่ 3-48 ซุ้มประตูวัดปทุมวนาราม

ภาพที่ 3-49 เจดีย์ทรงระฆังวัดบวรนิเวศวิหาร

ภาพที่ 3-50 หลักมหาสีมาชั้นใน
วัดปทุมวนาราม

ภาพที่ 3-51 สะพานหันทุ่งรังสิต (ศิริชัย นฤมิตรเรขการ, 2520, หน้า 21)

ภาพที่ 3-52 สะพานหันข้ามคลองจักรวรรดิไปถนนลำเพ็ง พ.ศ. 2557

เนื่องจากสังฆกรรมเป็นกิจของคณะสงฆ์ที่ต้องทำภายในพระอุโบสถ ส่งผลให้จิตรกรรมฝาผนังแสดงภาพภายในพระอุโบสถในขณะที่ทำสังฆกรรมซึ่งการทำกิจของพระสงฆ์เหล่านี้จะทำการภายในของหมู่สงฆ์เท่านั้น แต่ด้วยเชิงช่างจึงจัดองค์ประกอบให้มีลักษณะเปิดผนังด้านหน้า และด้านข้างจึงเห็นเป็นโครงสร้างของเสาศาพระอุโบสถแทน

นอกจากนี้ การยกตัวอย่างการทำสังฆกรรมด้วยจำนวนพระสงฆ์ซึ่งมีแตกต่างกัน ช่วงวาดพระอุโบสถให้มีหลายหลังภายในห้องภาพเดียว ซึ่งไม่ได้มีความหมายว่า มีพระอุโบสถหลายหลังในอาวาสเดียว เพื่อนำเสนอการทำสังฆกรรมในลักษณะที่แตกต่างกันออกไป

ภาพบุคคล

ภาพบุคคลภายในจิตรกรรมฝาผนัง ได้แก่ พระสงฆ์ และชาวบ้าน จำนวนของภาพบุคคลในแต่ละห้องภาพมีแตกต่างกันตามเนื้อเรื่อง จำนวนของพระสงฆ์จะมีอย่างน้อยแตกต่างกันไปตามสังฆกรรมว่า เป็นตอนใด ทำนองของพระสงฆ์จะเป็นสิ่งกำหนดเรื่องและหน้าที่ การครองผ้าของพระสงฆ์แบบห่มดองพาดชายข้างหน้า ช่างเขียนภาพใช้สีของจีวรที่แตกต่างกันเพื่อแสดงสัญลักษณ์ของจีวรที่ห่มและผ้าพาดชายสังฆาฏิเป็นผ้าสองผืน การห่มดองแบบมีสังฆาฏิพาด (ภาพที่ 3-53) และการห่มดองทาบชายไว้ข้างหลัง (ภาพที่ 3-54) เป็นการห่มจีวรคลุมไหล่ซ้าย เปิดไหล่ขวา และมีผ้ารัดอกเมื่อออกเดินทาง ไม่ใช้การห่มแหวกตามที่ผู้ตั้งข้อสังเกตว่า พระสงฆ์คณะธรรมยุติกจะต้องห่มแหวกอย่างพระมอญหรือพระลังกา ซึ่งไม่ปรากฏการห่มแหวกในจิตรกรรมฝาผนังวัดปทุมวนารามซึ่งเป็นวัดคณะธรรมยุติ อันเป็นผลมาจากการให้อิสระการครองผ้าจีวรของพระสงฆ์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ภาพที่ 3-53 พระสงฆ์ห่มดองพาดสังฆาฏิ
(ปรับปรุงจากวินัยมุข เล่ม 2)

ภาพที่ 3-54 พระสงฆ์ห่มดองทาบชายข้างหลัง
(ปรับปรุงจากวินัยมุข เล่ม 2)

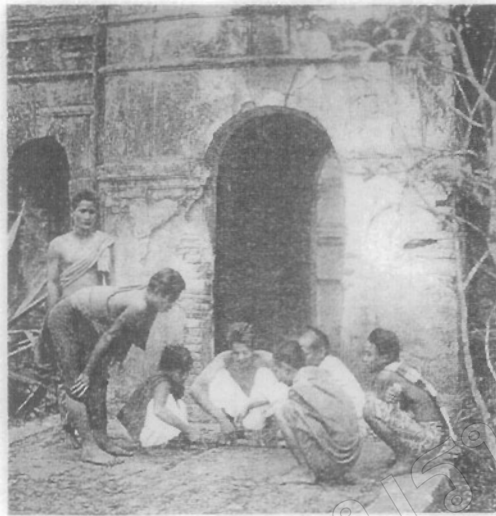
พระสงฆ์ที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังนอกเหนือจากการครองจีวร คือการพร้อมเพรียงกันทำสังฆกรรม การร่วมกันศึกษาตำรา พระคัมภีร์ การฟังเทศนา การชัก การข้อมจีวร ตลอดจนการออกธุดงค์ไปยังชนบท ภาพความสัมพันธ์ในลักษณะเช่นนี้ปรากฏบนผนังในห้องภาพต่าง ๆ

ความพร้อมเพรียงกันในการทำสังฆกรรม แสดงลักษณะร่วมกันประการหนึ่งคือ กริยาสำรวม ท่าหนึ่งที่มีแตกต่างกันได้แก่ นั่งขัดสมาธิ นั่งกระหย่ง นั่งพับเพียบ ความพร้อมเพรียงของพระสงฆ์ในอาวาสเดียวกันนี้สะท้อนเรื่องของระเบียบวินัยที่พระสงฆ์พึงมีต่อกัน ทั้งในเรื่องของการประพฤติตามกิจการทำสังฆกรรม เช่น การลงอุโบสถ เป็นต้น ซึ่งจะเป็นการตรวจทานศีลและสำรวจความบริสุทธิ์ หากมีการต้องอาบัติจำเป็นต้องปลงอาบัติด้วยการนั่งกระหย่งเช่นเดียวกับพระนวกะ แม้ว่าพระที่ต้องอาบัติจะมีพรรษามากกว่าก็ต้องนั่งเช่นนี้เป็นระเบียบปฏิบัติ

จิตรกรรมฝาผนังที่มีใช้สัญลักษณ์ของการเข้าภาพ เช่น การชุมนุมของพระสงฆ์มากกว่า 10 รูป ช่างจะเริ่มวาดภาพโดยไม่เน้นที่ใบหน้า หันด้านข้าง และหลบใบหน้า วาดเพียงส่วนศีรษะเพื่อแสดงจำนวนของพระสงฆ์ที่กำลังทำสังฆกรรมทั้งอาวาสเช่น การบวราณา การทำสังฆอุโบสถ การบวช เป็นต้น ในขณะที่ภาพของการปลงอาบัติ ซึ่งจะเป็นกิจที่จะต้องทำเป็นการเฉพาะบุคคล เพียงแต่ต้องประกาศอาบัติท่ามกลางพระสงฆ์ให้ครบจำนวน 4 รูปเป็นสังฆกรรมอย่างหนึ่ง ช่างวาดภาพเน้นท่ายืน และอาการที่แสดงถึงฐานะของพระกรรมวาจาและพระลูกกรรมที่ปฏิบัติต่อกัน

ภาพชาวบ้านที่ปรากฏในภาพมีจำนวนมาก ต่างเพศและวัย มีกิจกรรมที่แตกต่างกัน เช่นนั่งอยู่ภายในกำแพงแก้วพระอุโบสถ กำลังนั่งประนมมือหันหน้าไปทางประตูทางเข้าพระอุโบสถ ที่ท่ายืน และกำลังพายเรือผ่านหน้าวัด ภาพชาวบ้านที่กำลังสนทนากันบ้างโบกมือทักทายคนที่อยู่บนฝั่ง ชาวบ้านผู้ชายล้วนแต่งกายแบบคนสยามไม่สวมเสื้อมีแต่ผ้าถุงและมีผ้าโพกศีรษะสีแดง

ดังนั้น การจัดองค์ประกอบจิตรกรรมฝาผนังเรื่องสังฆกรรมวิธีเป็นลักษณะของการเขียนภาพเลียนแบบธรรมชาติ และอาคาร สถานที่ ตลอดจนภาพบุคคล มีความใกล้เคียงกับหลักฐานภาพถ่ายต่าง ๆ เช่น ภาพของการเล่นของชาวบ้าน ซึ่งอาจเป็นการเดินหมาก (ภาพที่ 3-55) คล้ายคลึงกับเป็นภาพของโอ เอ ฟราย ที่เขียนถึงภาพการเล่นว่า "PLAYING PITCH AND TOSS BY THE DOOR OF A CRUMBLING TEMPLE" ซึ่งเป็นความเข้าใจว่า ชาวสยามที่เล่นหมากโยนหินนั้นจะต้องใช้เศษอิฐหินของวัดมาเล่น แต่ในจิตรกรรมฝาผนังที่แสดงการเล่นหมากไม่ได้แสดงภาพของการนำอิฐของวัดมาเล่นเพียงแต่เป็นภาพของการรวมตัวกันของชาวสยามโดยมีวัดเป็นสถานที่พบปะกันในโอกาสต่าง ๆ เท่านั้น

ภาพที่ 3-55 ภาพการเล่นของชาวสยาม (เอนก นาวิกมูล, 2543, หน้า 118)

การแต่งกายของภาพบุคคลในจิตรกรรมฝาผนังสามารถบ่งบอกถึงฐานะทางสังคมได้ อาทิ ตย ธิงอินเนตร ศึกษาเรื่องเครื่องแต่งกายของคนไทยในจิตรกรรมฝาผนัง พบว่า ในรัชกาล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นช่วงเวลาหัวเลี้ยวหัวต่อของการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรม ไทยดั้งเดิมเข้าสู่อารยธรรมแบบตะวันตก เช่นการแต่งกายที่มีลักษณะผสมผสาน ชาวบ้านชาย ได้แก่ นุ่งโจงกระเบนยาว มีผ้าคาดเอว นุ่งโจงกระเบนสั้นเหนือเข่า มีผ้าโพกศีรษะ และสวมเสื้อและ กางเกงแบบจีน สำหรับการแต่งกายของชาวบ้านหญิง มีลักษณะดังนี้ สวมเสื้อแบบคอจีน สวมเสื้อ แขนยาว คอตั้ง ห่มสไบ คาดเข็มขัดทับเสื้อ และสวมเสื้อแขนยาว คอตั้ง ห่มสไบทับเสื้อ ชายเสื้อ เข้าไปในผ้าโจงกระเบน (อาทิตย ธิงอินเนตร, 2525, หน้า 176-177)

การแต่งกายของชาวบ้านชาย มักไม่สวมเสื้อ มีผ้าพาดบ่า บ้างสวมเสื้อแขนยาวคอจีน นุ่งโจงกระเบนสั้นเหนือเข่า มีผ้าโพกศีรษะ ซึ่งลักษณะของการโพกผ้าศีรษะปรากฏในภาพถ่ายชุด รัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสอยุธยา (ภาพที่ 3-56) จากห่อจดหมายเหตุแห่งชาติ เอนก นาวิกมูล คัดคำบรรยายที่เขียนด้วยลายมือว่า ราษฎรมาคอยเฝ้าที่ลำนํ้าหัวเกาะ ตรงวัดชุมพลนิกายาราม” (เอนก นาวิกมูล, 2543, หน้า 80)

ภาพที่ 3-56 ชาวบ้านมารอรับเสด็จประพาสในรัชกาลที่ 5 ตรงวัดชุมพลนิกายราม
(เอนก นาวิกมูล, 2543, หน้า 80)

การแต่งกายของชาวบ้านหญิง มีลักษณะหลากหลาย ได้แก่ นุ่งโจงกระเบน ห่มสไบ สวมเสื้อแบบคอจีน สวมเสื้อแขนยาว คอตั้ง ห่มสไบ ภาพถ่ายหญิงชาวสยาม ในหนังสือเรื่อง SIAM ของ Karl Döhring (ภาพที่ 3-57) ซึ่ง เอนก นาวิกมูล อธิบายไว้ว่า "หญิงแต่งกายแบบเก่า ไร้ผมปักแบบโบราณ ห่มสไบ และนุ่งผ้าโจงกระเบน" (เอนก นาวิกมูล, 2543, หน้า 32)

การแต่งกายที่บ่งบอกเรื่องเชื้อชาติ ได้แก่ จิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 2 แสดงภาพของชาวลาวที่มีการแต่งกายของหญิงชาวลาว เก๋าล้ามวยผม นุ่งซิ่น เช่นเดียวกับที่ปรากฏในหนังสือเรื่อง SIAM ของ Karl Döhring (ภาพที่ 3-58) ซึ่ง เอนก นาวิกมูล อธิบายไว้ว่าเป็นภาพของหญิงเมืองเหนือ 2 คน ไร้ผมอย่างลาวโซ่ง มีลักษณะใกล้เคียงกับภาพวาดลายเส้นในหนังสือขององรี มูโอด์ ที่เดินทางเข้ามาเมืองไทยระหว่าง พ.ศ. 2401-2403 (เอนก นาวิกมูล, 2543, หน้า 41)

ภาพที่ 3-57 สตรีชาวสยาม (เอนก นาวิกมูล, 2543, หน้า 32)

ภาพที่ 3-58 หญิงลาวในภาคเหนือ (เอนก นาวิกมูล, 2543, หน้า 41)

จิตรกรรมฝาผนังแสดงภาพของการร่วมกันในการทำบุญ การจับกลุ่มสนทนา หรือ การละเล่นของเด็ก แสดงท่าทางสนุกสนานเช่นเดียวกับที่ปรากฏในโคลงพระราชพิธี ฯ พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบวรราชนายก มีบทที่เกี่ยวกับชาวบ้านที่ร่วมกันมาทำบุญ (สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบวรราชนายก, 2509, หน้า 85) ไว้ว่า

“ชาวชนแต่งผ้าป่า	ครั้นแคว
นัดประชุมนักเลง	ขับร้อง
ดอกสร้อยสักรวาเพลง	ละครแขก ไทยเอย
เสียงสนั่นมีก้อง	เกิดเหล่านการปชัน
บอกบุญป่าวร้องพวก	ศรัทธา หัวเฮย
ต่างรับแตงนানা	ใหญ่ไฉย
กบุงกจาดหา	อีกอ้าง โองพ่อ
หมากมะพร้าวกล้วยอ้อย	กับข้าวของกิน

ต่างแต่จากดั่ง	หลากกัน
ตันใหญ่ย่อมย่อมสรร	แข่งซ้อน
ผ้าไตรบริหารภณท์	ตั้งยอด
อีกพุ่มกัลปพฤกษ์ปล้อน	ปลดปลิ้นเปลือยกโยน"

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 เรื่องพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎมเสปียงอาหารไปรับครัวมอญ จ.ศ. 1177 ปรากฏลัทธิที่มีเนื้อความที่สร้างความบันเทิงของชาวบ้านได้เช่นกัน (หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2, จ.ศ. 1177, เลขที่ 6 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ) ดังนี้

"สักรวารับเงินเป็นเดิมพัน	ถูกมหันทุนเตงแก่งกำ
แล้วรีบเดินเร็วไวมิดีช้า	คนถูกมาคอยดูอยู่พร้อมกัน
ส่งเงินให้แล้วชักค่าน้ำถ้วน	ผู้ได้ควมมุ่นมาทุนหัน
เสมียนตามไปด้วยช่วยส่งพลัน	คอยป้องกันคนพาลอย่ากรานเอย
สักรวาถูกหนวยรายถนัด	จึงนิยมโตมนัสสหัสสา
.....	คุณมหาสงครามครูให้อยู่โยง
ด้วยรำชุยก๊วยเก้อเธอยังค้าง	ที่รับจ้างเจ้าแบนแสนโอโง
ทำละละอะอะชะอะกะกะโก	ไปอยู่โยงเสียดี ๆ เดียวนี้เอย"

จิตรกรรมฝาผนังที่แสดงภาพการทำบุญของชาวบ้าน เช่นการทำบายศรี (ภาพที่ 3-59)

ในจิตรกรรมฝาผนังห้องภาพที่ 6 แสดงถึงเป็นภูมิปัญญาของชาวบ้านในการที่จะตกแต่งเครื่องบูชาในพิธีกรรมทางศาสนา

ภาพที่ 3-59 การจัดเตรียมบายศรี ภาพจากจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงบันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ ประทานพระยาอนุมานราชธน ว่า

“บายศรีที่เป็นชั้น เขาเรียกรวมว่า บายศรีใหญ่ เป็นของคู่กับบายศรีปากชาม บายศรีใหญ่ตามที่ใช้กันกันอยู่เป็นพื้นก็ 5 ชั้น ถ้ามี 3 ชั้น 7 ชั้น ก็อาจเป็นแบบพิเศษแต่ 9 ชั้นเชื่อว่าไม่มีแน่” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, 2506, หน้า 32)

องค์ประกอบของภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องสังกรรมวิธีวัดปฐมวาราม ได้แก่ ภาพทิวทัศน์ ภาพสถาปัตยกรรม และภาพบุคคลโดยรวมแสดงภาพทางทัศนียภาพแบบตะวันตก มีระยะใกล้ไกลด้วยการระบายสีอ่อนแก่ สถาปัตยกรรมเขียนให้มีความคล้ายคลึงกับอาคารที่มีร่วมสมัยกับวัดปฐมวาราม เป็นสถาปัตยกรรมที่มีแบบอย่างมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 และมีรูปทรงเจดีย์ที่เป็นแบบพระราชนิยมรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาพบุคคลประกอบด้วยพระสงฆ์และชาวบ้านที่ร่วมกันมาทำบุญประกอบพิธีกรรมตามประเพณีในพระพุทธศาสนา องค์ประกอบเหล่านี้เขียนขึ้นเพื่ออธิบายเนื้อเรื่องที่เขียนเกี่ยวกับสังกรรมวิธี

สังกรรมวิธีในพระวินัยปิฎก

ความเป็นมาของการทำสังกรรม

สังกรรมมาจากคำว่า สงฺกมฺ ในภาษาบาลี หมายถึง การกระทำของสงฆ์ ได้แก่ กิจที่พระสงฆ์ตั้งแต่ 4 รูปขึ้นไปร่วมกันทำในสีมาเป็นวินัยข้อสำคัญของพระสงฆ์ที่จะต้องปฏิบัติอย่างเคร่งครัดโดยที่ประชุมสงฆ์คือโรงอุโบสถเป็นอาคารที่ตั้งอยู่ภายในขอบเขตที่มีสีมาตามข้อกำหนดว่าสามารถบรรจุพระสงฆ์ไม่น้อยกว่า 21 รูป (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2554, หน้า 91) เป็นกิจของหมู่สงฆ์ที่ปรากฏในวินัยปิฎกซึ่งเป็นไปตามพุทธวจนะที่ผ่านการสังคายนาโดยการทบทวนความถูกต้องแล้วนับแต่ภายหลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพาน โดยรวบรวมคำสอนต่าง ๆ ไว้ตามที่พระอรหันต์ 500 องค์ที่ได้จดจำการสืบทอดแบบมุขปาฐะและในเรื่องของความถูกต้องครบถ้วนนั้นเมื่อมีข้อถกเถียงบางประการเกี่ยวกับข้อบัญญัติที่มีความเห็นไม่ตรงกันในเวลานั้น พระมหากัสสปะผู้เป็นประธานสงฆ์ในการทำสังคายนาครั้งที่ 1 ประกาศให้สงฆ์ทราบด้วยญัตติทุติยกรรมวาจา ว่า

“ท่านทั้งหลาย ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า สิกขาบทของพวกเราที่ปรากฏแก่คฤหัสถ์มีอยู่ แม้พวกคฤหัสถ์ก็รู้ว่า สิ่งนี้ควรแก่พระสมณะเชื้อสายพระศากยบุตร สิ่งนี้ไม่ควรถ้าพวกเราจักถอนสิกขาบทเล็กน้อยเสีย จักมีผู้กล่าวว่าพระสมณโคดมบัญญัติสิกขาบทแก่

สาวกทั้งหลายเป็นกาลชั่วคราว พระศาสดาของพระสมณะเหล่านี้ยังดำรงอยู่ตราบไศ
สาวกเหล่านี้ยังศึกษาในสิกขาบททั้งหลายตราบนั้น เพราะเหตุที่พระศาสดาของ
พระสมณะเหล่านี้ปรินิพพานแล้ว พระสมณะเหล่านี้จึงไม่ศึกษาในสิกขาบททั้งหลายใน
บัดนี้ ถ้าความพร้อมพรั่งของสงฆ์ถึงที่แล้วสงฆ์ไม่พึงบัญญัติสิ่งที่ไม่ทรงบัญญัติไม่พึง
ถอนพระบัญญัติที่ทรงบัญญัติไว้แล้ว พึงสมาทานประพฤติ ในสิกขาบททั้งหลายตามที่
ทรงบัญญัติแล้วนี้เป็นญัตติ

ท่านทั้งหลาย ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า สิกขาบทของพวกเราที่ปรากฏแก่คุณัลลภีมีอยู่
แม้พวกคุณัลลภีก็รู้ว่า สิ่งนี้ควรแก่พระสมณะเชื้อสายพระศากยบุตร สิ่งนี้ไม่ควรถ้าพวก
เราจักถอนสิกขาบทเล็กน้อยเสีย จักมีผู้กล่าวว่า พระสมณโคดมบัญญัติสิกขาบทแก่
สาวกทั้งหลายเป็นกาลชั่วคราว พระศาสดาของพระสมณะเหล่านี้ยังดำรงอยู่ตราบไศ
สาวกเหล่านี้ยังศึกษาในสิกขาบททั้งหลายตราบนั้น เพราะเหตุที่พระศาสดาของ
พระสมณะเหล่านี้ปรินิพพานแล้ว พระสมณะเหล่านี้จึงไม่ศึกษาในสิกขาบททั้งหลายใน
บัดนี้ สงฆ์ไม่บัญญัติสิ่งที่ไม่ทรงบัญญัติ ไม่ถอนพระบัญญัติที่ทรงบัญญัติแล้วสมาทาน
ประพฤติในสิกขาบททั้งหลายตามที่ทรงบัญญัติไว้แล้ว การไม่บัญญัติสิ่งที่ไม่ทรง
บัญญัติไม่ถอนพระบัญญัติที่ทรงบัญญัติไว้แล้ว สมาทานประพฤติในสิกขาบททั้งหลาย
ตามที่ทรงบัญญัติแล้ว ชอบแก่ท่านผู้ใด ท่านผู้นั้นพึงเป็นผู้หนึ่ง ไม่ชอบแก่ท่านผู้ใด
ท่านผู้นั้นพึงพูด

สงฆ์ไม่บัญญัติสิ่งที่ไม่ทรงบัญญัติ ไม่ถอนพระบัญญัติตามที่ทรงบัญญัติแล้วสมาทาน
ประพฤติในสิกขาบททั้งหลายตามที่ทรงบัญญัติแล้ว ชอบแก่สงฆ์ เหตุนี้จึงมี ข้าพเจ้า
ทรงความนี้ไว้ด้วยอย่างนี้ (วิ. จล. (ไทย)/ 7/ 621/ 251-252)

การสวดหุตยกรรมวาจาคือการสวด 2 ครั้ง เพื่อเปิดโอกาสให้ผู้ที่มีความคิดเห็นไม่ตรง
กับในที่ประชุมได้มีโอกาสพูดในที่ประชุมนั้น เมื่อไม่มีคำคัดค้านจึงลงมติตามที่ได้ตกลงกัน

การรวบรวมคำสอนให้เป็นหมวดหมู่จึงเป็นการเก็บรักษาพระพุทธวจนะ ซึ่งวิธีการเก็บ
รักษาในเวลานั้นยังไม่มีการจัดบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร ยังคงใช้วิธีการท่อง สวดสาธยาย
ชักซ้อม ทบทวนเป็นหมู่คณะ โดยบุคคลผู้ที่ทำการสวดตรวจทานนั้นมีชื่อเรียกเฉพาะว่า วินัยธร
และธรรมธร ซึ่งหมายถึงกลุ่มที่ทรงจำพระวินัยและกลุ่มที่ทรงจำพระธรรม หากมีการท่องจำผิด
จะทำการตรวจทานแก้ไขให้ถูกต้อง วิธีการนี้เรียกว่า สังคายนา คือการสวดพร้อมกัน
(พระมหาจักรชัย มูลสาร, 2552, หน้า 22)

สังกรรมกรรมมีความสัมพันธ์กับวินัยบัญญัติอื่น ๆ ได้แก่ เรื่องสีมา และจีวร ซึ่งรายละเอียดต่าง ๆ ของสังกรรมมีเนื้อหาที่ปรากฏอยู่ในวินัยปิฎกที่ว่าด้วยเรื่องจำเปยยขันธกะ โกสัมพิกขันธกะและอุโบสถขันธกะ ซึ่งเนื้อหามีครอบคลุมเรื่องจีวรและสังกรรมล้วนแต่มีความสำคัญต่อพระสงฆ์ทั้งสิ้น

พระมหาจัตตชัย มูลสาร กล่าวถึงความสำคัญของจีวรและสังกรรมไว้ในวิทยานิพนธ์ เรื่อง การศึกษาเปรียบเทียบคัมภีร์มูลสารวาสติวาทีวินยวัสคฺกับพระวินัยปิฎกศึกษาเฉพาะกรณี จีวรวัสตุและกรรมวัสตุ ว่า

“จีวรถูกวางไว้ให้เป็นระเบียบชีวิตและเป็นสื่อที่แสดงถึงความเรียบง่ายของพระสงฆ์ และสังกรรมถูกวางไว้ให้เป็นระบบสังคมเพื่อการดำเนินชีวิตและบริหารคณะสงฆ์ให้เป็นไปภายใต้กรอบธรรมาภิบาล” (พระมหาจัตตชัย มูลสาร, 2552, หน้า 9)

ความเป็นมาของการทำสังกรรมเกิดขึ้นในครั้งพุทธกาลเมื่อพระพุทธานุชาสนามีความมั่นคงแล้ว พระพุทธเจ้าได้มอบความเป็นใหญ่ให้กับหมู่สงฆ์เพื่อการบริหารจัดการแทนพระองค์ โดยการให้พระสงฆ์ทั้งหลายเข้าประชุมเป็นหมู่เพื่อประกอบกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง

สังกรรมแรกภายหลังจากได้รับพุทธานุญาต คือ การอุปสมบทพระสงฆ์เข้าหมู่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้กล่าวถึงการที่พระพุทธเจ้าทรงดการประทานอุปสมบทด้วยพระองค์เองและทรงยกเลิกการให้พระสาวกอุปสมบทเองมาเป็นการอุปสมบทด้วยวิธีบัญญัติตติตถกัมมอุปสัมปทา ว่า

“อุปสัมปทา คือการรับบวชคนให้เป็นภิกษุเข้าหมู่ จึงเป็นหน้าที่ของสงฆ์จะพึงทำด้วย อย่างหนึ่ง พระศาสดาจึงทรงดการประทานอุปสมบทด้วยพระองค์เสีย และทรงยกเลิกการให้อุปสมบทของสาวกเสียด้วย ทรงอนุญาตให้สงฆ์ทำด้วยวิธีซึ่งเรียกว่า ญัตติตติตถกัมมอุปสัมปทา คือ ภิกษุประชุมครบองค์กำหนดในเขตแห่งชุมนุมซึ่ง เรียกว่า สีมา กล่าววาจาประกาศเรื่องความที่จะรับคนนั้น ๆ เข้าหมู่ และได้ความยินยอมของภิกษุทั้งปวงผู้เข้าประชุมเป็นสงฆ์นั้น” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2552, หน้า 3-4)

การอุปสมบทหรือการบวชในพระพุทธศาสนาเป็นสังกรรมอย่างแรกและมีความสำคัญอย่างยิ่ง โดยทำในเขตแดนสีมาที่ถูกต้องและมีจำนวนของพระสงฆ์ 20 รูปขึ้นไปเพื่อสามารถอุปสมบทได้ ยกเว้นวัดในชนบทเท่านั้นที่สามารถอุปสมบทโดยมีพระสงฆ์ 5 รูปได้

ดังนั้น การทำสังกรรมต่าง ๆ จะต้องมีพระสงฆ์จำนวน 4 รูปขึ้นไปและจะเพิ่มจำนวนมากยิ่งขึ้นตามความสำคัญของการชุมนุมสงฆ์นั้น ๆ ด้วย

องค์ประกอบในการทำสังฆกรรมต่าง ๆ ได้แก่ จำนวนพระสงฆ์ครบองค์ประชุม มีเขตแดนประชุมในสีมาที่ไม่วิบัติ การสวดประกาศที่ถูกต้องทั้งลำดับการสวดและอักขรวิธีไม่เป็นวาจาวิบัติ และการสวดอนุสาวนาจึงคือการสวดขอมติ ซึ่งคุณสมบัติของพระสงฆ์ที่เข้าร่วมทำสังฆกรรมจะต้องเป็นผู้บริสุทธิ์ไม่ต้องอาบัติจึงจะเป็นการทำสังฆกรรมที่ถูกต้องได้

สังฆกรรมประเภทต่างๆ

สังฆกรรมจะประกอบด้วย “วรรค และกรรม” ซึ่งเป็นองค์ประกอบที่ใช้อธิบายการทำสังฆกรรมที่ถูกต้องตามวินัย

กรรม หมายถึงกิจที่จะต้องทำโดยหมู่สงฆ์ พระวินัยบัญญัติในเรื่องของกรรมที่จะต้องทำเป็นวรรคหรือทำโดยหมู่คณะ ไว้ว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อนึ่ง กรรมเป็นวรรคเป็นไฉน

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในบัญญัติขัตติยกรรม ถ้าภิกษุผู้เข้ากรรมมีจำนวนเท่าใด ภิกษุเหล่านั้นไม่มาประชุม ไม่นำฉันทะของภิกษุผู้ควรฉันทะมา อยู่พร้อมหน้ากันคัดค้าน ชื่อว่ากรรมเป็นวรรค

ในบัญญัติขัตติยกรรม ถ้าภิกษุผู้เข้ากรรมมีจำนวนเท่าใด ภิกษุเหล่านั้นมาประชุม แต่ไม่นำฉันทะของภิกษุผู้ควรฉันทะมา อยู่พร้อมหน้ากันคัดค้าน ชื่อว่ากรรมเป็นวรรค

ในบัญญัติขัตติยกรรม ถ้าภิกษุผู้เข้ากรรมมีจำนวนเท่าใด ภิกษุเหล่านั้นมาประชุม นำฉันทะของภิกษุผู้ควรฉันทะมา แต่อยู่พร้อมหน้ากันคัดค้าน ชื่อว่ากรรมเป็นวรรค

ในบัญญัติขัตติยกรรม ภิกษุผู้เข้ากรรมมีจำนวนเท่าใด ภิกษุเหล่านั้นไม่มาประชุม ไม่นำฉันทะของภิกษุผู้ควรฉันทะมา อยู่พร้อมหน้ากันคัดค้าน ชื่อว่ากรรมเป็นวรรค

ในบัญญัติขัตติยกรรม ถ้าภิกษุผู้เข้ากรรมมีจำนวนเท่าใด ภิกษุเหล่านั้นมาประชุม แต่ไม่นำฉันทะของภิกษุผู้ควรฉันทะมา อยู่พร้อมหน้ากันคัดค้าน ชื่อว่ากรรมเป็นวรรค

ในบัญญัติขัตติยกรรม ถ้าภิกษุผู้เข้ากรรมมีจำนวนเท่าใด ภิกษุเหล่านั้นมาประชุม นำฉันทะของภิกษุผู้ควรฉันทะมา แต่อยู่พร้อมหน้ากันคัดค้าน ชื่อว่ากรรมเป็นวรรค

ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่ากรรมเป็นวรรค” (วิ. ม. (ไทย)/ 5/ 182/ 201-202)

วรรค หมายถึง หมวด หมู่ ตอน พวก การกำหนดจำนวนพระสงฆ์ให้ประกอบเข้าเป็นหมวดหนึ่งหรือวรรคหนึ่ง เมื่อครบแล้วจึงทำสังฆกรรม (พระมหาประยุทธ์ ปยุตโต, 2551, หน้า 256) โดยธรรม หมายถึง ชอบแล้ว ถูกระเบียบแล้ว (พระมหาประยุทธ์ ปยุตโต, 2551, หน้า 142) คำกล่าวที่ว่า “พวกเราจักทำกรรมที่พร้อมเพรียงโดยธรรม” มีความหมายว่า พระสงฆ์ที่จะทำสังฆกรรมจะต้องมีองค์ประกอบต่าง ๆ ครบถ้วนจึงจะสามารถทำสังฆกรรมที่ถูกต้องได้

พระพุทธเจ้าได้ประทานระเบียบปฏิบัติของพระสงฆ์ซึ่งมีความแตกต่างกันโดยการกำหนดความพร้อมเพรียงของกรรมต่าง ๆ มี 4 ประเภทตามที่พระวินัยบัญญัติไว้ว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรมนี้มี 4 ประเภท คือกรรมเป็นวรรคโดยไม่เป็นธรรม 1 กรรมพร้อมเพรียงโดยไม่เป็นธรรม 1 กรรมเป็นวรรคโดยธรรม 1 กรรมพร้อมเพรียงโดยธรรม 1

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในกรรม 4 ประเภทนั้น กรรมที่เป็นวรรคโดยไม่เป็นธรรมนี้ ชื่อว่ากำเริบ ไม่ควรแก่ฐานะ เพราะไม่เป็นธรรม เพราะเป็นวรรค กรรมเห็นปานนี้ไม่ควรทำ และเราก็ไม่อนุญาต

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในกรรม 4 ประเภทนั้น กรรมที่พร้อมเพรียงโดยไม่เป็นธรรมนี้ ชื่อว่ากำเริบ ไม่ควรแก่ฐานะ เพราะไม่เป็นธรรม กรรมเห็นปานนี้ไม่ควรทำและเราก็ไม่อนุญาต

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในกรรม 4 ประเภทนั้น กรรมที่เป็นวรรคโดยธรรมนี้ ชื่อว่ากำเริบ ไม่ควรแก่ฐานะ เพราะเป็นวรรค กรรมเห็นปานนี้ไม่ควรทำ และเราก็ไม่อนุญาต

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในกรรม 4 ประเภทนั้น กรรมที่พร้อมเพรียงโดยธรรมนี้ ชื่อว่าไม่กำเริบ ควรแก่ฐานะ เพราะเป็นธรรม เพราะพร้อมเพรียง กรรมเห็นปานนี้ควรทำ และเราก็อนุญาต

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุดังกล่าวมาแล้ว พวกเธอพึงสำเหนียกอย่างนี้แหละว่า พวกเราจักทำกรรมที่พร้อมเพรียงโดยธรรม” (วิ. ม.(ไทย)/ 5/ 1177-78/ 198-199)

สังฆกรรมที่มีพระสงฆ์ครบองค์ประชุมนี้เรียกว่า ปริสสมบัติ หากไม่ครบจากที่กำหนดจะเป็นปริสวิบัติ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2552, หน้า 6)

เมื่อสังฆกรรมที่เป็นปริสสมบัติแล้วไม่สามารถทำสังฆกรรมนั้น ๆ ได้สำเร็จ การไม่ครบองค์ ไม่ว่าด้วยสาเหตุที่พระสงฆ์อาพาธไม่สามารถเข้าร่วมในสังฆกรรมได้ สามารถนำไปขึ้นทะเบียนบอกความบริสุทธิ์มากับพระสงฆ์ที่เข้าร่วมประชุมได้

ดังนั้น กรรมพร้อมเพรียงโดยธรรมจึงเป็นกระบวนการทำสังฆกรรมหรือสังฆกรรมวิธีที่หมายถึงกิจของหมู่คณะสงฆ์ที่จะต้องเข้าประชุมครบองค์กำหนดโดยมีลำดับวิธีคือ การทำบุรพกิจ และการสวดประกาศถูกต้องทั้งลำดับการสวดและอักขรวิธี การสวดอนุสาวนาขอมติ ซึ่งการทำสังฆกรรมนี้จะต้องไม่เป็นวิบัติในทุกกระบวนการ ดังตารางที่ 3-1 อธิบายความหมายลักษณะของการทำสังฆกรรมต่าง ๆ โดย ข้อที่ 1 กรรมเป็นวรรคโดยไม่เป็นธรรม ข้อที่ 2 กรรมพร้อมเพรียงโดยไม่เป็นธรรม และข้อที่ 3 กรรมเป็นวรรคโดยธรรม เป็นลักษณะการทำสังฆกรรมที่เป็นโมฆะ

ตารางที่ 3-2 สังขกรรมลักษณะ 4 ประการ

สังขกรรมลักษณะ	ความหมาย
1. กรรมเป็นวรรคโดยไม่เป็นธรรม	กลุ่มสงฆ์ที่ครอบงำตามกำหนดแต่ทำด้วยกันแบบลับหลังคูกรณี ไม่สอบถามให้รอบคอบก่อนแล้วทำ และไม่ตรงกับข้อที่ได้ตกลงทำความเข้าใจกันได้
2. กรรมพร้อมเพรียงโดยไม่เป็นธรรม	กลุ่มสงฆ์มีมติเอกฉันท์ร่วมกัน พร้อมเพรียงทั้งอาวาสแต่ทำด้วยกันแบบลับหลังคูกรณี ไม่สอบถามให้รอบคอบก่อนแล้วทำ และไม่ตรงกับข้อที่ได้ตกลงทำความเข้าใจกันได้
3. กรรมเป็นวรรคโดยธรรม	กลุ่มสงฆ์ที่ครอบงำตามกำหนดมีขั้นตอนวิธีการทำถูกต้องตามระเบียบ แต่เรื่องที่ทำไม่ชอบด้วยธรรมวินัย
4. กรรมพร้อมเพรียงโดยธรรม	กลุ่มสงฆ์มีความพร้อมเพรียงเป็นเอกฉันท์ชอบธรรม เหมาะสมต่อผู้ถูกกลโหฆ ชอบด้วยธรรมวินัย

ด้วยเหตุนี้ หมู่สงฆ์จะต้องทำกรรมพร้อมเพรียงโดยธรรมเท่านั้นจึงสังขกรรมที่ถูกต้อง และจะต้องอยู่ภายในสีมาที่ไม่ผิดจากพระวินัยบัญญัติด้วยการทำบุรพกิจเป็นลำดับแรก

บุรพกิจหรือบุพกิจมีความหมายว่า กิจที่จะต้องทำก่อน ธุระที่จะต้องทำก่อน สำหรับบุรพกิจที่จะทำก่อนการทำสังขกรรมเช่น ในกรณีการทำลงอุโบสถจะต้องนำปาริสุทธของพระสงฆ์อาพาธมาแจ้ง นำขันชะของภิกษุอาพาธมา บอกฤดูแล้ง นบิกษุ เมื่อถึงวันอุโบสถ พระเถระลงอุโบสถก่อน สังฆิกษุให้ปิดกวาดโรงอุโบสถ ตามไฟ ตั้งน้ำฉันน้ำใช้ ตั้งหรือปูลาดอาสนะไว้ หากเป็นการกรณกฐิน บุรพกิจที่จะต้องทำก่อนคือ ชักผ้า กะผ้า ตัดผ้า เน่า เย็บ และย้อมเป็นจีวร การทำพินทุกับปะ หรือการทำดำเนินที่มุมของจีวรตามวินัยบัญญัติ (พระมหาประยุทธ์ ปยุตโต, 2551, หน้า 184; 267)

การทำนุรพกิจหรือบุพกิจในโรงอุโบสถปรากฏในพระวินัยปิฎก ว่า

"ก็โดยสมัยนั้นแล ในอาวาสแห่งหนึ่ง โรงอุโบสถรก พวกพระอาคันตุกะพากันเพ่งโทษ ตีเตียน โพนทะนาว่า ไฉนภิกษุทั้งหลายจึงไม่กวาดโรงอุโบสถเล่า ภิกษุทั้งหลาย กราบทูลเรื่องนั้นแด่พระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคตรัสอนุญาตแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้กวาดโรงอุโบสถ

ครั้งนั้น ภิกษุทั้งหลายได้มีความปริวิตกว่า ภิกษุรูปไหนหนอพึงกวาดโรงอุโบสถ แล้วจึงกราบทูลเรื่องนั้นแด่พระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคตรัสอนุญาตแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุเถระบัญชาภิกษุหนุ่มกะ ภิกษุหนุ่มกะทั้งหลายอันพระเถระบัญชาแล้วไม่ยอมกวาด

ภิกษุทั้งหลายจึงกราบทูลเรื่องนั้นแด่พระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาครับสั่งกะภิกษุทั้งหลายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่อาพาธอันพระเถระบัญชาแล้ว จะไม่กวาดไม่ได้ รูปใดไม่กวาด ต้องอาบัติทุกกฏ

สมัยต่อมา ในโรงอุโบสถ ไม่มีใครปูลาสนะไว้ ภิกษุทั้งหลายนั่งที่พื้นดิน ทั้งตัวทั้งจีวร เปื้อนฝุ่น ภิกษุทั้งหลายจึงกราบทูลเรื่องนั้นแด่พระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคตรัสอนุญาตแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ปูลาสนะในโรงอุโบสถ

ครั้งนั้น ภิกษุทั้งหลายได้มีความปริวิตกว่า ภิกษุรูปไหนหนอ พึงปูลาสนะในโรงอุโบสถแล้วกราบทูลเรื่องนั้นแด่พระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคตรัสอนุญาตแก่ภิกษุทั้งหลายว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุผู้เถระบัญชาภิกษุหนุ่มกะ ภิกษุหนุ่มกะทั้งหลายอันพระเถระบัญชาแล้วไม่ปูลาสนะ ภิกษุทั้งหลายจึงกราบทูลเรื่องนั้นแด่พระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาครับสั่งกะภิกษุทั้งหลายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่อาพาธอันพระเถระบัญชาแล้ว จะไม่ปูลาสนะไม่ได้ รูปใดไม่ปู ต้องอาบัติทุกกฏ

สมัยต่อมา ในโรงอุโบสถไม่ได้ตามประทีปไว้ เวลาค่ำคืนภิกษุทั้งหลายเหยียบกายกันบ้าง เหยียบจีวรกันบ้าง แล้วกราบทูลเรื่องนั้นแด่พระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคตรัสอนุญาตแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ตามประทีปในโรงอุโบสถ

ครั้งนั้น ภิกษุทั้งหลายได้มีความปริวิตกว่า ภิกษุรูปไหนหนอพึงตามประทีปในโรงอุโบสถแล้วกราบทูลเรื่องนั้นแด่พระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคตรัสอนุญาตแก่ภิกษุทั้งหลายว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุผู้เระบัญชาภิกษุนวกะ ภิกษุนวกะทั้งหลาย
อันพระเระบัญชาแล้วไม่ยอมตามประทีป ภิกษุทั้งหลายจึงกราบทูล เรื่องนั้นแต่พระผู้มี
พระภาค พระผู้มีพระภาครับสั่งกะภิกษุทั้งหลายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่อาพาธ
อันพระเระบัญชาแล้ว จะไม่ตามประทีปไม่ได้ รูปใดไม่ตามประทีป ต้องอาบัติทุกกฏ"
(วิ. ม. (ไทย)/ 4: 179/ 191-192)

ภายหลังจากที่มีการทำบุรพกิจของพระสงฆ์แล้ว พระสงฆ์เข้าประชุมพร้อมกันภายใน
พระอุโบสถแล้วจึงมีการสวดประกาศ ซึ่งการสวดประกาศจะเป็นการเริ่มต้นของการกล่าวถึงกิจใน
การทำสังฆกรรมนั้น ๆ ว่า เป็นการประชุมเรื่องใด

การสวดประกาศได้แก่ คำเผด็จสงฆ์ เรียกว่า ญัตติ การสวดแตกต่างกันไปตามจำนวน
องค์ประชุมของสงฆ์ และในขณะนั้นหากมีพระสงฆ์รูปใดนึกขึ้นได้ว่าต้องอาบัติจะต้องแสดงตนใน
เวลานั้น หากหนึ่งจะหมายถึงเป็นผู้บริสุทธิ์ และเมื่อตกลงเป็นคำหารือกันเรียกว่า การอนุสาวนา
เมื่อไม่มีการคัดค้านใด ๆ จากพระสงฆ์ที่เข้าประชุมจึงทำการสวดประกาศ

การสวดประกาศนี้จะต้องทำอย่างครบถ้วนตามระเบียบเรียกว่า กรรมวาจาสมบัติ
(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2552, หน้า 6-7) ในพระวินัยปิฎก
มหาวรรค อธิบายวิธีการทำบุรพกิจหรือบุพกิจของสงฆ์ในขณะสวดประกาศไว้ว่า

"...อะไรเป็นบุพกิจของสงฆ์ ท่านทั้งหลายพึงบอกความบริสุทธิ์ ข้าพเจ้าจักสวด
ปาติโมกข์ พวกเราบรรดาที่มีอยู่ทั้งหมดจงฟัง จงใส่ใจซึ่งปาติโมกข์นั้นให้สำเร็จ
ประโยชน์ ท่านผู้ใดมีอาบัติ ท่านผู้นั้นพึงเปิดเผย เมื่ออาบัติไม่มี พึงนิ่งอยู่ ก็ด้วยความ
เป็นผู้หนึ่งแล ข้าพเจ้าจักทราบท่านทั้งหลายว่าเป็นผู้บริสุทธิ์

การสวดประกาศกว่าจะครบ 3 จบ ในบริษัทเห็นปานนี้ย่อมเป็นเหมือนการกล่าวแก่
เฉพาะรูปที่ถูกถามผู้เดียวฉะนั้น ก็ภิกษุรูปใด เมื่อสวดประกาศกว่าจะครบ 3 จบ ระลึก
ได้ ไม่ยอมเปิดเผยอาบัติที่มีอยู่ สัมปชานมุสาวาทย่อมมีแก่ภิกษุรูปนั้น ท่านทั้งหลาย
ก็สัมปชานมุสาวาท พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นธรรมทำอันตรายเพราะฉะนั้น ภิกษุต้อง
อาบัติแล้วระลึกได้ หวังความบริสุทธิ์ พึงเปิดเผยอาบัติที่มีอยู่ เพราะเปิดเผยอาบัติแล้ว
ความผาสุกย่อมมีแก่เธอ (วิ. ม. (ไทย)/ 4: 149/ 168)

ในการสวดประกาศจึงเป็นการเปิดโอกาสให้พระสงฆ์ที่เข้าร่วมประชุมได้แสดงความ
บริสุทธิ์และเมื่อต้องอาบัติแล้วเผยอาบัติเพื่อไม่ให้ เป็นสัมปชานมุสาวาทและการทำสังฆกรรมนั้น
กลายเป็นสังฆกรรมวิบัติได้ ต้องอาศัยความซื่อสัตย์และความรับผิดชอบของพระสงฆ์ผู้นั้นเป็น
สำคัญเนื่องจาก การอาบัติหนึ่ง ๆ อาจเกิดขึ้นลับหลังผู้อื่น หากไม่ประกาศตนเองจะไม่สามารถรู้ได้

สังฆกรรม 4 ประเภท

สังฆกรรมจำแนกเป็น 4 ประเภท (ดังตารางที่ 3-4) คือ

1. อปโลกนกรรม (อะ-ปะ-โล-กะ-นะ-กำ) หมายถึงกรรมที่ทำด้วยการบอกกันในที่ประชุม ไม่ต้องตั้งญัตติ คือคำเผด็จสงฆ์ ไม่ต้องสวดอนุสาวนา คือ คำหาหรือตกลองของสงฆ์ เช่น แจ้งการลงพรหมทัณฑ์แก่ภิกษุ
2. ญัตติกรรม (ยัต-ติ-กำ) หมายถึงกรรมที่ทำด้วยการตั้งญัตติ คือคำเผด็จสงฆ์ แต่ไม่ต้องสวดอนุสาวนา เช่น อุโบสถและปวารณา
3. ญัตติทุติยกรรม (ยัต-ติ-ทุ-ติ-ยะ-กำ) หมายถึงกรรมที่ทำด้วยการตั้งญัตติ คือคำเผด็จสงฆ์ และสวดอนุสาวนา คือคำหาหรือตกลองของพระสงฆ์หนึ่งเดียว เช่น สมมติสีมา ให้ผ้ากฐิน
4. ญัตติจตุตถกรรม (ยัต-ติ-จะ-ตุ-ตะ-กำ) หมายถึงกรรมที่ทำด้วยการตั้งญัตติ คือคำเผด็จสงฆ์ และสวดอนุสาวนา คือคำหาหรือตกลองของพระสงฆ์ 3 คน เช่น อุปสมบท ให้ปริวาส ให้นามัต (พระมหาประยุทธ์ ปยุตโต, 2551, หน้า 415)

ตารางที่ 3-3 กิจจาธิกรณ์ 4 ประเภท

กิจจาธิกรณ์	ความหมาย
1. อปโลกนกรรม	กรรมที่ทำด้วยการบอกกันในที่ประชุม ไม่ต้องตั้งญัตติ คือ คำเผด็จสงฆ์ ไม่ต้องสวดอนุสาวนา
2. ญัตติกรรม	กรรมที่ทำด้วยการตั้งญัตติ คือ คำเผด็จสงฆ์ แต่ไม่ต้องสวดอนุสาวนา
3. ญัตติทุติยกรรม	กรรมที่ทำด้วยการตั้งญัตติ คือ คำเผด็จสงฆ์และสวดอนุสาวนา คือคำหาหรือตกลองของพระสงฆ์หนึ่งเดียว
4. ญัตติจตุตถกรรม	กรรมที่ทำด้วยการตั้งญัตติ คือคำเผด็จสงฆ์ และสวดอนุสาวนา คือคำหาหรือตกลองของพระสงฆ์ 3 คน

สังฆกรรมประเภทต่าง ๆ แบ่งตามการสวดนี้ เรียกตามลักษณะของการสวดว่า กิจจาธิกรณ์ ซึ่งเป็นหนึ่งในอธิกรณ์ 4 ซึ่งได้แก่ วิวาทาธิกรณ์ อนุวาทาธิกรณ์ อาปัตตาธิกรณ์ กิจจาธิกรณ์ สังฆกรรม 4 ประเภทหรือ กิจจาธิกรณ์ทั้ง 4 นี้มีความแตกต่างกันในเรื่องของการตั้ง ญัตติ และการสวดหาหรือคือสวดอนุสาวนาหากพระสงฆ์ร่วมประชุมเป็นจำนวนน้อยและเป็นเรื่องที่ไม่ต้องหาหรือกันแค่เพียงบอกกล่าวกันโดยไม่ต้องตั้งญัตติ สำหรับพระสงฆ์ที่เข้าร่วมประชุมเป็น จำนวนมาก และเรื่องที่ต้องตกลงหาหรือกันเกี่ยวข้องกับการเข้าหมู่สงฆ์ เช่น การบวช การให้ปริวาส มานัตและอัพภาน (การสวดถอนจากการอาบัติสังฆาติสเลศ) ล้วนเป็นสังฆกรรมที่จะต้องได้รับความเห็นของหมู่สงฆ์ครบองค์ 20 รูปขึ้นไป จึงต้องสวดหาหรือ 3 หน ก่อนมีคำประกาศ ดังนั้น

จำนวนของพระสงฆ์จึงเป็นสิ่งที่กำหนดว่าสังฆกรรมใดทำได้ และสังฆกรรมใด ห้ามทำ ตามวาระและจำนวนวรรคของพระสงฆ์ ซึ่งจะมีคำที่ใช้เรียกกรรมต่าง ๆ เหล่านี้ตาม ขั้นตอนในการทำสังฆกรรมต่าง ๆ ด้วย คือ อปโลกนกรรม ญัตติกรรม ญัตติทุติยกรรม และญัตติ จตุตถกรรม รวมเรียกว่า กิจจาธิกรณ์ โดยจะเป็นไปตามจำนวนของพระสงฆ์ (วรรค) ซึ่งจะเป็นการ กำหนดกิจของหมู่สงฆ์ว่าจะสามารถทำสังฆกรรมใดได้ เรียกว่าลักษณะองค์สงฆ์ มี 5 ประเภท

ลักษณะองค์สงฆ์ 5 ประเภทหรือ พระสงฆ์ 5 วรรค หมายถึงพระสงฆ์ที่สามารถเข้า ร่วมกันทำสังฆกรรมต่าง ๆ ได้จะต้องครบองค์ประชุม แบ่งออกเป็น 5 วรรค หรือ 5 ประเภท ได้แก่

1. จตุวรรค พระสงฆ์ 4 รูป สามารถทำสังฆกรรมได้ทุกอย่างเว้น อุปสมบท ปวารณา อัพภาน

2. ปัญจวรรค พระสงฆ์ 5 รูป สามารถทำสังฆกรรมได้ทุกอย่างเว้น อุปสมบทในมัชฌิม ชนบท และอัพภาน

3. ทสวรรค พระสงฆ์ 10 รูป สามารถทำสังฆกรรมได้ทุกอย่างเว้น อัพภาน

4. วิสตีวรรค พระสงฆ์ 20 รูปสามารถทำสังฆกรรมได้ทุกอย่าง

5. อติเรกวิสตีวรรค พระสงฆ์ที่มีมากกว่า 20 รูป สามารถทำสังฆกรรมได้ทุกอย่าง

พระวินัยบัญญัติเรื่องการแบ่งหมู่ของพระสงฆ์เพื่อจำแนกประเภทของการทำสังฆกรรม ที่จะต้องประชุมหมู่สงฆ์ ว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในภิกษุสงฆ์เหล่านั้น

ภิกษุสงฆ์จตุวรรคพร้อมเพรียงกันโดยธรรมเข้ากรรมได้ในกรรมทุกอย่าง เว้นกรรม

3 อย่าง คือ อุปสมบท ปวารณา อัพภาน

ภิกษุสงฆ์ปัญจวรรค พร้อมเพรียงกันโดยธรรม เข้ากรรมได้ในกรรมทุกอย่าง เว้นกรรม

2 อย่าง คือ อุปสมบทในมัชฌิมชนบท และอัพภาน

ภิกษุสงฆ์ทสวรรค พร้อมเพรียงกันโดยธรรม เข้ากรรมได้ในกรรมทุกอย่าง เว้น
อัพภานกรรมอย่างเดียว

ภิกษุสงฆ์วิสดีวรรค พร้อมเพรียงกันโดยธรรม เข้ากรรมได้ในกรรมทุกอย่าง

ภิกษุสงฆ์อติเรกวิสดีวรรค พร้อมเพรียงกันโดยธรรม เข้ากรรมได้ในกรรมทุกอย่าง"

(วิ.ม. (ไทย)/ 5/ 187/ 204)

การทำสังฆกรรมของพระสงฆ์ทั้ง 5 วรรคเป็นการกำหนดขอบเขตของกิจที่หมู่สงฆ์จะสามารถกระทำการสังฆกรรมได้ ซึ่งจะต้องมีกระบวนการวิธีที่ถูกต้องและมีความสัมพันธ์กับเขตแดนที่มี
การกำหนดขอบเขตที่ไม่ขัดต่อพระวินัยด้วยเช่นกัน ได้แก่ สีม่า คือ พัทธสีมา เป็นเขตแดนที่กำหนด
ขึ้นโดยพระสงฆ์และอพัทสีมาเป็นเขตแดนที่ไม่ต้องมีการกำหนดเขต เช่น ป่า แม่น้ำ คลอง เป็นต้น

การกำหนดเขตแดนที่ถูกต้องและมีขนาดที่พอเหมาะแก่การทำสังฆกรรมสำคัญ
จำนวนของพระสงฆ์ เป็นสิ่งกำหนดว่าพระสงฆ์หมู่ใดสามารถทำสังฆกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งได้
ตารางที่ 3-4 แสดงจำนวนพระสงฆ์ที่ทำให้เห็นว่า จำนวนอติเรกวิสดีวรรคคือจำนวนพระสงฆ์ที่ทำให้
ให้เกิดการกำหนดขนาดโรงอุโบสถที่มีขนาดพอเหมาะกับการทำสังฆกรรมอย่างไม่ละเว้นข้อใด

ตารางที่ 3-4 พระสงฆ์ 5 วรรค

วรรค	ความหมาย
1. จตุรวรรค	พระสงฆ์ 4 รูป สามารถทำสังฆกรรมได้ทุกอย่าง เว้น อุปสมบท ปวารณา อัพภาน
2. ปัญจวรรค	พระสงฆ์ 5 รูป สามารถทำสังฆกรรมได้ทุกอย่าง เว้น อุปสมบทในมัชฌิมชนบท และอัพภาน
3. ทสวรรค	พระสงฆ์ 10 รูป สามารถทำสังฆกรรมได้ทุกอย่าง เว้นอัพภาน
4. วิสดีวรรค	พระสงฆ์ 20 รูปสามารถทำสังฆกรรมได้ทุกอย่าง
5. อติเรกวิสดีวรรค	พระสงฆ์ที่มีมากกว่า 20 รูป สามารถทำสังฆกรรม ได้ทุกอย่าง

การกำหนดขอบเขตในการทำสังฆกรรมของหมู่สงฆ์ว่าจะสามารถทำสังฆกรรมเรื่องใดได้โดยกำหนดจากจำนวนของพระสงฆ์ ยังเป็นการกำหนดขนาดของโรงอุโบสถด้วย ซึ่งจำนวนพระสงฆ์ 21 รูปจะสามารถทำสังฆกรรมทุกอย่างได้ ขนาดของโรงอุโบสถจึงไม่ควรมีขนาดเล็กจนเกินไป โดยมากสังฆกรรมที่จะต้องมืองค์สงฆ์จำนวน 21 รูปคือ การอุปสมบท และการสวดอัฏฐาน ซึ่งเป็นสังฆกรรมที่สำคัญต่อการกลับคือพระสงฆ์ที่ออกจากปริวาสกรรมกลับเข้าหมู่สงฆ์

อย่างไรก็ตามในวัดที่มีพระองค์จำวัดอยู่เป็นจำนวนมาก ในวันทำสังฆอุโบสถ พระสงฆ์ทุกรูปในวัดเดียวกันจะต้องร่วมลงอุโบสถด้วยซึ่งอาจมีมากกว่าจำนวนสงฆ์ในคราวอุปสมบท การกำหนดขนาดของพระอุโบสถจึงมีความสัมพันธ์กับจำนวนพระสงฆ์ที่จะเพิ่มขึ้นในเวลาต่อมาด้วย

พระอุโบสถคือ โรงอุโบสถภายในวัดหลวง มีความหมายเช่นเดียวกับโบสถ์ ซึ่งเป็นสถานที่สำหรับพระสงฆ์ร่วมกันชุมนุมทำสังฆกรรมต่าง ๆ ประวัติความเป็นมาในการสร้างเขตแดนในการทำสังฆกรรมนั้นเกิดขึ้นมาตั้งแต่ครั้งพุทธกาล ตามที่ปรากฏในพระวินัยปิฎกว่าด้วยเรื่อง สมมติโรงอุโบสถ ว่า

"ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุทั้งหลายสวดปาติโมกข์ตามบริเวณวิหาร โดยมีได้กำหนดที่พระอาคันตุกะทั้งหลายไม่รู้ว่ วันนี้พระสงฆ์จักทำอุโบสถที่ไหน จึงพากันกราบทูลเรื่อนั้นแต่พระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาครับสั่งกะภิกษุทั้งหลายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงสวดปาติโมกข์ตามบริเวณวิหาร โดยมีได้กำหนดที่ รูปใดสวด ต้องอาบัติทุกกฏ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้สมมติวิหาร เรือนมุงแถบเดียว เรือนชั้น เรือนโล้นหรือถ้ำ ที่สงฆ์จำนวนให้เป็นโรงอุโบสถแล้วทำอุโบสถ." (วิ. ม. (ไทย)/ 4/ 157/ 173-174)

เมื่อมีการกำหนดเขตแดนว่าที่ใดเป็นโรงอุโบสถสำหรับทำสังฆกรรม เช่นอุโบสถกรรม เป็นต้น พระสงฆ์จะใช้เพียงโรงอุโบสถนั้นเพียงแห่งเดียวในการทำสังฆกรรม แม้ว่ามีอุโบสถ 2 แห่งในวัดเดียวกันพระพุทธเจ้าบัญญัติให้สวดถอนแห่งหนึ่ง ดังนี้

"ก็โดยสมัยนั้นแล ในอาวาสแห่งหนึ่ง สงฆ์สมมติโรงอุโบสถ 2 แห่ง ภิกษุทั้งหลายประชุมกันในโรงอุโบสถทั้งสองด้วยตั้งใจว่า สงฆ์จักทำอุโบสถที่นี้ สงฆ์จักทำอุโบสถที่นี้ จึงพากันกราบทูลเรื่อนั้นแต่พระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคตรัสห้ามแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในอาวาสแห่งหนึ่ง สงฆ์ไม่พึงสมมติโรงอุโบสถ 2 แห่ง รูปใดสมมติ ต้องอาบัติทุกกฏ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ถอนโรงอุโบสถแห่งหนึ่งแล้วทำอุโบสถ ในโรงอุโบสถแห่งหนึ่ง (วิ. ม. (ไทย)/ 4/ 158/ 174)

ขนาดของโรงอุโบสถมีความสำคัญต่อการทำสังฆกรรมเช่นกัน เนื่องจากหากต้องการทำสังฆกรรมสำคัญ ๆ ทุกอย่างได้นั้นจะต้องมีพระสงฆ์จำนวนมากกว่า 20 รูป การกำหนดขนาดของ

โรงอุโบสถจึงไม่ควรมีขนาดเล็กจนเกินไป ดังปรากฏในพระวินัยปิฎกว่า

“ก็โดยสมัยนั้นแล ในอาวาสแห่งหนึ่ง สงฆ์สมมติโรงอุโบสถเล็กเกินขนาด ถึงวันอุโบสถ ภิกษุสงฆ์ลงประชุมกันมาก ภิกษุทั้งหลายต้องนั่งฟังปาติโมกข์ในพื้นที่ซึ่งมิได้สมมติภิกษุเหล่านั้นจึงได้หารือกันว่า พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ว่า พึงสมมติโรงอุโบสถแล้วจึงทำอุโบสถ ดังนี้ ก็พวกเรานั่งฟังปาติโมกข์ในพื้นที่ซึ่งมิได้สมมติ อุโบสถเป็นอันพวกเราทำแล้ว หรือไม่เป็นอันทำหนอ จึงพากันกราบทูลเรื่องนั้นแด่พระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาครับสั่งกะภิกษุทั้งหลายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุหนึ่งในพื้นที่ซึ่งสมมติแล้วก็ตาม มิได้สมมติก็ตาม เพราะได้ฟังปาติโมกข์ ฉะนั้นอุโบสถย่อมเป็นอันเธอได้ทำแล้วเหมือนกัน ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้แล สงฆ์จึงสมมติพื้นที่ด้านหน้าโรงอุโบสถให้ใหญ่เท่าที่จำนง” (วิ. ม. (ไทย)/4/ 159/ 175)

สำหรับพระอุโบสถในประเทศไทยในยุคแรกมักมีขนาดเล็กเพียงพอที่จะสามารถบรรจุพระสงฆ์ไม่เกิน 10 รูป (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2505, หน้า 142) ซึ่งพระอุโบสถที่มีขนาดเล็กแต่สามารถทำสังฆกรรมที่สำคัญ ๆ ได้คือ กิจในพระสงฆ์ภิกษุสงฆ์จตุรวรรค กิจในพระสงฆ์ปัญจวรรค และกิจในพระสงฆ์ทศวรรค แต่โดยความสำคัญของการประกอบสังฆกรรมที่สามารถทำได้ทุกประเภทจะต้องสร้างพระอุโบสถให้มีขนาดเหมาะสมตามวินัยบัญญัติคือ บรรจุพระสงฆ์จำนวนอย่างน้อย 21 รูป จึงมีการสร้างพระอุโบสถให้มีขนาดใหญ่ขึ้น และบางแห่งมีขนาดใหญ่เกินกว่านั้น

ประเภทของพระอุโบสถในประเทศไทย มี 2 ประเภท คือ พระอุโบสถในน้ำ และอุโบสถบนบก สมคิด จิระทัศนกุล กล่าวถึงประเภทของพระอุโบสถไว้ว่า

“พระอุโบสถในน้ำ เรียกตามภาษาทั่วไปว่า โบสถ์แพ หรือโบสถ์น้ำ หมายถึงพระอุโบสถที่สร้างขึ้นในน้ำ เพื่อใช้น้ำเป็นสิ่งแวดล้อมเขตแดนเพื่อทำสังฆกรรม แนวความคิดในการใช้สิมาในลักษณะนี้ในประเทศไทยมีอยู่บ้าง เช่น สิม่น้ำวัดบ้านหนองแวง บ่อแก้ว จ.กาฬสินธุ์ สิม่น้ำวัดป่านาโก จ.กาฬสินธุ์ พระอุโบสถน้ำวัดพุทธเอ็น จ.เชียงใหม่ เป็นต้น

พระอุโบสถบนบก หมายถึงพระอุโบสถที่สร้างขึ้นบนพื้นดิน มีการกำหนดเขตด้วยใบสิมามีแบบอย่างที่พบได้ในวัดทั่วไป (สมคิด จิระทัศนกุล, 2547, หน้า 68)

สำหรับพระอุโบสถที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างมีขนาดพอดีกับพระสงฆ์ 21 รูปเพื่อลงอุโบสถการผูกสิมาแบบมหาสิมาสามารถเพิ่มพื้นที่ทำสังฆกรรมในวัดนั้น ๆ

สังฆกรรมในพระวินัยบัญญัติจึงมีความเคร่งครัดในเรื่องของพื้นที่ คือพระอุโบสถที่มีขนาดที่เหมาะสม พระสงฆ์ที่เข้าร่วมทำสังฆกรรมจะต้องไม่อาบัติและมีจำนวนครบถ้วนตามวาระสังฆกรรมต่าง ๆ ความเคร่งครัดในเรื่องของการทำสังฆกรรมให้ถูกต้องตามพระวินัยบัญญัติปรากฏชัดในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงสร้างวัดที่มีแผนผังการวางสีมาที่ถูกต้อง อุปถัมภ์พระสงฆ์ให้เล่าเรียนพระคัมภีร์ พระองค์ทรงควบคุมความประพฤติของพระสงฆ์ที่เข้ามาบวชเป็นจำนวนมากขึ้นจึงทรงมีคำประกาศต่าง ๆ เพื่อเป็นกฎควบคุมไม่ให้พระสงฆ์มีพฤติกรรมไม่เหมาะสม ไม่เพียงแต่การสร้างวัดและการออกคำประกาศเท่านั้น ความเคร่งครัดในเรื่องการทำสังฆกรรมยังปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังในวัดที่พระองค์ทรงสร้าง และบูรณปฏิสังขรณ์ด้วย เช่น ภาพการอุปสมบท การลงอุโบสถในพิธีกรรมต่าง ๆ

กระบวนการทำสังฆกรรม

กระบวนการทำสังฆกรรม หรือสังฆกรรมวิธีนั้นคือ

1. การทำบุรพกิจ บุรพกิจหรือบุพกิจธุระที่จะต้องทำก่อน สำหรับเช่น ในกรณีการทำลงอุโบสถจะต้องนำปาริสุทธิของพระสงฆ์อาพาธมาแจ้ง นำฉันทะของภิกษุอาพาธมา บอกฤดู นัภ ภิกษุ เมื่อถึงวันอุโบสถ พระเถระลงอุโบสถก่อน สั่งภิกษุให้ปิดกวาดโรงอุโบสถ ตามไฟ ตั้งน้ำจันน้ำใช้ ตั้งหรือปลาดอาสนะไว้ หากเป็นการกรรณกิจ บุรพกิจที่จะต้องทำก่อนคือ ชักผ้า กะผ้า ตัดผ้า เน่า เย็บ และย้อมเป็นจีวร การทำพิณทุกัปะ หรือการทำตำหนิที่มุมของจีวรตามวินัยบัญญัติ เมื่อทำบุรพกิจในโรงอุโบสถก่อนการทำสังฆกรรมต่าง ๆ แล้ว จึงทำการสวดประกาศ

2. การสวดประกาศ ได้แก่ คำเผดียงสงฆ์ เรียกว่า ญัตติ การสวดแตกต่างกันไปตามจำนวนองค์ประชุมของสงฆ์ และในขณะนั้นหากมีพระสงฆ์รูปใดนึกขึ้นได้ว่าต้องอาบัติจะต้องแสดงตนในเวลานั้น หากนิ่งนิ่งจะหมายถึงเป็นผู้บริสุทธิ์

3. การสวดอนุสาวนา คือคำหาหรือกันเรียกว่า การอนุสาวนา เมื่อไม่มีการคัดค้านใด ๆ จากพระสงฆ์ที่เข้าประชุมจึงทำการสวดประกาศ

สิ่งสำคัญของการทำบุรพกิจเชื่อมโยงความรู้ในเรื่องของปักษคณนา ซึ่งพระพุทธเจ้าบัญญัติให้พระสงฆ์เรียน รวมถึงการดูดาว เพื่อสามารถบอกฤดู และเวลาเพื่อทำสังฆกรรมได้

พระสงฆ์ที่ทำหน้าที่เป็นผู้สวดในการทำสังฆอุโบสถ คือ พระสงฆ์ผู้สวด คือพระสงฆ์ที่สามารถสวดพระปาติโมกข์ได้ด้วยปากเปล่า และพระผู้ทวน หรือเรียกว่าองค์ทวน คือพระสงฆ์สวดตามพระคัมภีร์พระปาติโมกข์ศีล 227 ข้อ หากพระผู้สวดสวดผิดจะสวดใหม่ให้ถูกต้อง

สำหรับในพิธีอุปสมบท พระผู้ทำหน้าที่เป็นผู้สวดญัตติเรียกว่า พระกรรมวาจาจารย์ และพระผู้ทำหน้าที่สวดอนุสาวนาเรียกว่า พระอนุสาวนาจารย์ ซึ่งลักษณะการสวดญัตติและ

สวดประกาศนี้ใช้กับการรับสงฆ์เข้าหมู่ อย่างเช่นการสวดอัphanให้กับพระสงฆ์ผู้ต้องอาบัติและอยู่มาจนเป็นการลงโทษตนเองนาน 6 ราตรีและกลับกลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้ว จะต้องอาศัยพระสงฆ์วิสัทธิวรรค เช่นเดียวกับการอุปสมบท

การกำหนดองค์ประกอบในการทำสังฆกรรมหนึ่ง ๆ ในยังรวมถึงการกำหนดที่นั่งของพระสงฆ์ด้วย หากมีการทำสังฆกรรมภายในพระอุโบสถ จะมีที่นั่งนั่งขัดสมาธิ โดยมากเป็นประธานในการทำสังฆกรรม มีการนั่งพับเพียบ โดยมากเป็นหมู่สงฆ์ที่เข้าร่วมในสังฆกรรมตามองค์ประชุม และการนั่งกระหย่งโดยมากเป็นพระสงฆ์นวกะ หรือพระลูกกรรมที่เข้ามาสวดขอมานัตและอยู่ปริวาสกรรมเพื่อออกจากอาบัติสังฆาภิเสกแก่พระภิกษุที่ตตะกัฏฐ หรือคณะสงฆ์พระอาจารย์กรรม

สังฆกรรมซึ่งเป็นกิจของสงฆ์ตามพระวินัยเป็นสิ่งที่คณะธรรมยุติกายึดเป็นแนวทางปฏิบัติมาตั้งแต่เริ่มก่อตั้งขึ้น ต่อมาเมื่อพระวชิรญาณภิกขุลาสิกขาเสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว แนวทางการปฏิบัติของพระสงฆ์ในคณะธรรมยุติกายึดให้พระสงฆ์มีความเคร่งครัดต่อสิกขาบทการทำสังฆกรรมที่ถูกต้อง ซึ่งสังฆกรรมที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเน้นเสมอเมื่อมีคำประกาศ หรือรับสั่งในเรื่องเกี่ยวกับการสร้างพระอาราม หรือการบอกวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา คือการทำอุโบสถกรรม หรือสังฆอุโบสถ ซึ่งเป็นกิจที่พระสงฆ์บริสุทธิ์ศีลทุกรูปจะต้องพร้อมเพรียงกันทำในพระอุโบสถ โดยพระองค์ให้ความรู้เรื่องการคำนวณวันทางจันทรคติเพื่อให้พระสงฆ์สามารถทำอุโบสถกรรมตรงตามวันธรรมสวนะ และวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา เช่น วันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันเข้าพรรษา วันออกพรรษา

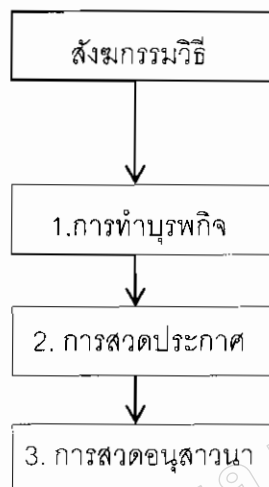
กระบวนการทำสังฆกรรม หรือสังฆกรรมวิธีที่ปรากฏในจดหมายเหตุการณสร้างวัดปทุมวนาราม เช่นการทำสังฆอุโบสถให้พระสงฆ์บอกความบริสุทธิ์ก่อน หากไม่สามารถเข้ามาร่วมทำสังฆกรรมได้ให้ส่งใบฉันทะบอกความบริสุทธิ์ ซึ่งข้อกำหนดเกี่ยวกับการทำสังฆกรรมนี้ ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังเรื่องสังฆกรรมวิธีตามพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าและมีคำจารึกใต้ภาพจารึกซึ่งเขียนด้วยหมึกเป็นภาษาไทยเขียนอธิบายอยู่ในกรอบด้านล่างของภาพ ซึ่งการกำหนดตำแหน่งของห้องภาพเขียนตามเข็มนาฬิกาจากด้านซ้ายของประตูทางเข้า

ปัจจุบันจารึกเหล่านี้ชำรุดมากและสามารถอ่านได้เพียง 4 แห่ง (ตารางที่ 3-5) จารึกดังกล่าวเน้นในเรื่องของการทำบุญพิธี ตลอดจนเรื่องการบอกวันเวลาที่จะต้องทำอุโบสถกรรมซึ่งเป็นบุญพิธีสำคัญของพระสงฆ์

ตารางที่ 3-5 จารึกได้ภาพจิตรกรรมฝาผนังที่ยังปรากฏหลักฐาน

ห้องภาพ	เนื้อความ
ห้องภาพที่ 7	ห้องนี้แสดงเรื่องอุโบสถกรรม ว่าพระสงฆ์...วันที่ 14 ฤๅ 15 ต้องทำอุโบสถใน อาวาสใดมีภิกษุอยู่.....ขึ้นไปชุม.....บูรพกรณกิจทำฉันท ปาริสุทธของพระ.....ปาศสงฆ..... แล้วสวดปาฏิโมกข์ ถ้าภิกษุแล้วทำคณะอุโบสถ.....แล้วออก ปาริสุทธ.....รูป ทำบูรพกรณกิจ แล้วบอกแก่กัน ภิกษุรูปเดียวทำบูรพ กรณกิจแล้ว..... (จารึกเลื่อน)
ห้องภาพที่ 8	แสดง.....เดือน..... อวาสนั้น ๆ ชุมนุม.....เดียวตลอด กิจใดใดที่เป็นธรรม.....อุบาธดา มารดา..... (จารึกเลื่อน)
ห้องภาพที่ 9	ห้องนี้แสดงวินัยกรรมเปลี่ยนบาตร ว่าพระภิกษุมีบาตรยังไม่ชำรุดต้องผูกมัด ถึง 5 แห่งแลขอบาตรแต่ตระกูลที่ไม่ใช่ญาติ ไซ้ที่ปวารณา ได้บาตรใหม่ มาเป็นมิตถักคิยต้องเสียสละให้ภิกษุบรรด ภิกษุบรรดเปลี่ยนบาตรกันต่อ ๆ ลงไปถึงท้ายพระสงฆณะวาท ๗ เอาบาตรของตนให้พระภิกษุผู้เสียสละเดิม บาตรที่ได้เปลี่ยนมานั้น ให้ภิกษุรับไว้ใช้ในกาลอันควร
ห้องภาพที่ 10	ค้ำหนึ่งเดือน.....รณนาในวันเพ็ญเดือน.....ทำบูรพกรณกิจ.....ฉัน..... บ ๆ แลเปน.....นักษัตร์..... (จารึกเลื่อน)

จารึกได้ภาพจิตรกรรมฝาผนังอธิบายขยายความจากที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนัง
โดยมากเป็นเรื่องเกี่ยวกับการทำสังฆกรรมในวันธรรมสวนะ โดยแสดงลำดับวิธีการของการทำ
สังฆกรรม เรียกว่า สังฆกรรมวิธี (ภาพที่ 3-60)

ภาพที่ 3-60 กระบวนการทำสังฆกรรมหรือสังฆกรรมวิธี

จิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถซึ่งเป็นสถานที่ทำสังฆกรรมเขียนเรื่องสังฆกรรมวิธี หรือกระบวนการทำสังฆกรรม ซึ่งการทำสังฆกรรมจะประกอบด้วยการทำบุรพกิจเช่น การบอกวัน การนับจำนวนพระสงฆ์ การตั้งญัตติ การสวดประกาศ และการสวดอนุสาวนา กระบวนการทำสังฆกรรมเหล่านี้ได้รับการออกแบบเป็นจิตรกรรมฝาผนังบริเวณช่องระหว่างหน้าต่าง 12 ห้องภาพ ได้แก่ เรื่อง การปริกษานหาหรือกันของหมู่สงฆ์เรียกว่า อุปโลกนกรรม เรื่องอุโบสถกรรม เป็นการลงอุโบสถเป็นประจำทุกกึ่งปักระของพระสงฆ์ทั้งวัด แม้ว่าจะมีเพียงรูปเดียวก็สามารถทำอุโบสถกรรมได้ เรียกว่า อธิษฐานอุโบสถ หากมี 2-3 รูป เรียกว่า คณะอุโบสถ และพระสงฆ์ 4 รูปขึ้นไปเรียกว่า สังฆอุโบสถ นอกจากนี้ยังมีเรื่อง ปริวาสกรรม อัพภานกรรม การเปลี่ยนบาตร และการให้ผ้ากฐิน ซึ่งภาพได้แสดงสังฆกรรมที่ถูกต้องตามจำนวน และพื้นที่โรงอุโบสถโดยไม่ต้องกล่าวถึงกระบวนการทำสังฆกรรม หรือสังฆกรรมวิธี แต่ก็สามารถเข้าใจได้ว่าขั้นตอนต่าง ๆ ที่ไม่ได้ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังย่อมถูกต้องสมบูรณ์ตามพระวินัยโดยมีจารึกได้ภาพอธิบายกำกับไว้

ปรีดา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล วิเคราะห์จิตรกรรมไทยในฐานะที่เป็นภาษา และกล่าวถึงการพยายามสร้างภาษาภาพแบบใหม่ในจิตรกรรมฝาผนังในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น จิตรกรรมฝาผนังที่วัดบวรนิเวศและวัดบรมนิवासที่มีภาษาภาพต่างไปจากจิตรกรรมฝาผนังต้นรัตนโกสินทร์ (ปรีดา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล, 2536, หน้า 114) อาจกล่าวได้ว่า ภาษาภาพเหล่านั้นทำหน้าที่เป็นสื่อเพื่อส่งสารเกี่ยวกับข้อความต่าง ๆ ในพระธรรมวินัย และเรื่องราวในสังคัมได้

สรุปบทที่ 3

วัดปทุมวนารามเป็นพระอารามที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2400 ใช้พื้นที่ทุ่งบางกะปิยุคคลองอรรหเพื่อใช้เป็นคลองสาขาส่งน้ำจากคลองแสนแสบเพื่อเข้าสู่พื้นที่สระบัวภายในวัดปทุมวนาราม พื้นที่โดยรอบวัดปทุมวนารามนอกจากเป็นพื้นที่ทางการเกษตรแล้วยังเป็นพื้นที่ที่มีชุมชนชาวลาวเวียงจันทน์ที่อพยพมาอาศัยตั้งแต่คราวแผ่นดินรัชกาลที่ 3

ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนิมนต์พระสงฆ์คณะธรรมยุติกาคณะลาวมาจำพรรษาในปีแรกสร้าง สิ่งปลูกสร้างภายในวัด ได้แก่ พระอุโบสถ พระวิหาร พระเจดีย์ทรงระฆังประดิษฐานบนลานประทักษิณ 2 ชั้น และโพธิ์มะระ ทั้งหมดอยู่ในแนวเดียวกันภายในกำแพงแก้ว และมีการวางแผนผังแบบมหาสีมา พระอุโบสถมีขนาดเล็กกว่าพระวิหาร

การกำหนดแผนผังแบบมหาสีมาเป็นการให้ความสำคัญกับพื้นที่การทำสังฆกรรมที่มีความมิดชิดและถูกต้องตามพระวินัยมากยิ่งขึ้น ดังจะพบว่าพระอารามหลวงที่พระองค์ทรงสร้างล้วนแต่มีการกำหนดแผนผังของวัดเป็นมหาสีมาทั้งสิ้นความสำคัญของแผนผังมหาสีมาวัดปทุมวนารามคือเป็นต้นแบบให้ สมเด็จพระวันรัต (แดง) วัดสุทัศน์เทพวรารามในการแต่งเรื่องสีมาภาสุมุดข่อยที่ว่าด้วยเรื่องกำหนดเขตสีมาให้ถูกต้องและมีภาพจิตรกรรมประกอบ

เมื่อเปรียบเทียบกับจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถของพระอารามหลวงที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง พบว่ามีการเขียนภาพการทำสังฆกรรมร่วมกับภาพเล่าเรื่องเกี่ยวกับประเพณีและการปฏิบัติวิปัสสนาธุระ และคันถธุระ โดยกำหนดให้ภาพการทำสังฆกรรมเป็นองค์ประกอบร่วมภายในภาพ แตกต่างจากจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนารามที่เน้นการปฏิบัติกิจสังฆกรรมของพระสงฆ์เป็นหลัก อย่างไรก็ตาม จิตรกรรมที่วัดบรมนิวาสมีความคล้ายคลึงกับจิตรกรรมฝาผนังวัดปทุมวนารามโดยเน้นเรื่องการประชุมสงฆ์และการลงอุโบสถเป็นสำคัญ

จิตรกรรมฝาผนังที่มีการเขียนภาพวิถีชีวิตแสดงความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับชาวบ้านมักมีเรื่องของประเพณีทั้งที่เป็นประเพณีสำคัญ และประเพณีที่กระทำกันเป็นประจำในการดำรงชีวิต ซึ่งจิตรกรรมฝาผนังที่มีเรื่องเกี่ยวกับประเพณีแต่เดิมนั้นเป็นภาพของแนวความคิดที่มีความเชื่อมโยงสู่การประกอบพิธีกรรมทางศาสนา เช่น ภาพจักรวาลจากคัมภีร์ไตรภูมิ นิทานพุทธประวัติ และนิทานชาดก ซึ่งภาพจากวรรณคดีทางศาสนาสอดคล้องกับประเพณีการทำบุญเทศน์มหาชาติ การสวดพระมาลัย ซึ่งความเปลี่ยนแปลงการเขียนภาพวิถีชีวิตประเพณีแสดงออกในลักษณะภาพเล่าเรื่อง

เดิมทีพื้นที่บนจิตรกรรมฝาผนังเป็นพื้นที่ที่ใช้สำหรับบอกเล่าเรื่องราวตามความประสงค์ของผู้มีอำนาจบัญชาและคณะช่างผู้วาด ที่จะต้องเขียนภาพให้ตรงกับเรื่องที่ต้องการสื่อสาร เช่น เมื่อมีความต้องการเขียนภาพเกี่ยวกับกิจของพระสงฆ์ ย่อมมีองค์ประกอบหลักเป็นพระสงฆ์กำลังทำกิจต่าง ๆ แล้วจึงมีองค์ประกอบอื่น ๆ เพิ่มเติมเข้ามาเป็นส่วนเสริมเช่น ภาพชาวบ้านที่ร่วมกันมาทำบุญ ร่วมแห่เครื่องสักการะในพิธีกรรม องค์ประกอบรองเหล่านี้ คือส่วนที่ทำให้เกิดภาพของสังคมในจิตรกรรมฝาผนังเหล่านั้นขึ้นมา ซึ่งอาจเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริงในช่วงเวลานั้น หรืออุดมคติ ที่ปรารถนาจะให้เป็นอย่างผู้บัญชาหรือคณะช่างก็เป็นได้

ความเปลี่ยนแปลงในจิตรกรรมฝาผนังแบบประเพณีที่เน้นเรื่องของการเขียนเกี่ยวกับพุทธประวัติ ได้ปรับเปลี่ยนมาสู่การเขียนภาพปริศนาธรรม ซึ่งเป็นการตีความพระธรรม คำสอนของพระศาสดามาเป็นภาพปริศนาและภาพเล่าเรื่องที่ก่อให้เกิดการตีความและการศึกษาพระธรรม เช่น ภาพปริศนาธรรมที่วัดบวรนิเวศวิหาร และภาพปริศนาธรรมที่วัดบรมนิวาส ตลอดจนภาพจากโคลงโลกนิติที่บานและวัดปทุมวนาราม

ความเปลี่ยนแปลงเนื้อเรื่องของการเขียนจิตรกรรมฝาผนังทำให้รับรู้ถึงการปรับเปลี่ยนของสภาพสังคมที่มุ่งเน้นให้พระสงฆ์นำพุทธวจนะมาเป็นหลักในการแสดงธรรม ในช่วงเวลาดังกล่าวจึงปรากฏภาพจิตรกรรมฝาผนังแสดงภาพพระสงฆ์กำลังอ่านพระคัมภีร์ด้วย

สำหรับจิตรกรรมฝาผนังที่แสดงภาพสังฆกรรมภายในพระอารามหลวงที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพบว่า เป็นการสืบต่อพระราชประสงค์ที่มีมาตั้งแต่เมื่อครั้งที่พระองค์ทรงผนวชเป็นพระวชิรญาณเถระและทรงก่อตั้งคณะธรรมยุติกายาน เมื่อพระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงสร้างวัดขึ้นใหม่ 5 วัด และทรงบูรณปฏิสังขรณ์อีกเป็นจำนวนมาก สำหรับวัดที่พระองค์ทรงสร้าง มีแผนผังแบบมหาสีมา ซึ่งเป็นลักษณะของการให้ความสำคัญต่อการทำสังฆกรรมที่จะต้องป้องกันการบุกรุกและรบกวนจากภายนอก หากวัดที่มีขนาดใหญ่มีพื้นที่มาก จะเป็นมหาสีมา 2 ชั้น และวัดที่มีขนาดเล็กจะมีมหาสีมาเพียงชั้นเดียวรอบทั้งวัด

สังฆกรรมซึ่งเป็นเรื่องของการมอบอำนาจให้แก่หมู่สงฆ์ เป็นการปกครองที่หมู่สงฆ์จะปกครองกันเองภายในกิจของคณะสงฆ์ ดังนั้น เมื่อเกิดเหตุที่จะต้องหารือกัน พระสงฆ์ภายในอาวาสเดียวกันจะร่วมกันประชุมกันภายในพระอุโบสถ ซึ่งกิจเหล่านี้เป็นสิ่งที่สร้างความสามัคคีสำหรับกิจในสังฆกรรมที่สำคัญ ได้แก่ การทำอุโบสถกรรม การอุปสมบท การขออยู่ปริวาสกรรม และการสวดอัปทานกรรม ซึ่งล้วนแต่เป็นเรื่องการตรวจสอบความบริสุทธิ์ของพระสงฆ์ทั้งสิ้น ความเคร่งครัดในพระวินัยในพระสงฆ์เป็นไปเพื่อสืบอายุพระพุทธศาสนาโดยมีจิตรกรรมฝาผนังเป็นสื่อ

ที่ใช้ร่วมกับคำประกาศต่าง ๆ การทำสังฆกรรมจึงเป็นกิจของหมู่สงฆ์ที่จะต้องมีความบริสุทธิ์ แม้ว่าปัจจุบันการชำระอธิกรณ์สงฆ์ที่กระทำละเมิดพระวินัย โดยมากใช้กฎหมายเป็นเครื่องมือในการชำระมากกว่าการทำสังฆกรรม ซึ่งพิธีกรรมในการทำสังฆกรรมเช่น การลงอุโบสถจึงเป็นธรรมเนียมปฏิบัติที่แสดงหน้าที่ของพระสงฆ์ทุกรูปที่จะต้องกระทำเพื่อแสดงความบริสุทธิ์ แต่หากมีการปกปิดเอาไว้ ย่อมไม่มีผู้ใดทราบจนกว่าจะมีการฟ้องร้องและนำไปสู่การตรวจสอบ

จิตรกรรมฝาผนังที่เขียนเรื่องความตึงามในพระวินัยของพระสงฆ์ มีเจตนาในการย้ำเตือนให้พระสงฆ์ที่เข้ามาทำสังฆกรรมภายในพระอุโบสถตระหนักถึงหน้าที่ ทั้งในความเป็นพระและผู้นำประชาชน ทำหน้าที่ชี้ทางในการศึกษาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง ไม่ชักจูงทำเรื่องผิด อันเป็นการปรับตัวของบุคคลในสังคม ทั้งชนชั้นนำ ประชาชน และพระสงฆ์ ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทางสังคมในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว